

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA İLK BÜYÜK YAPILAR:

Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Süreç

Yunus ÇİFTÇİ

ARTİKEL AKADEMİ: 3

*Eski Mezopotamya'da İlk Büyük Yapılar:
Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Süreç*

Yunus ÇİFTÇİ

Orcid ID: 0000-0001-5547-7613

ISBN 978-625-6627-95-6

Birinci Basım Mayıs - 2025

Kapak fotosu: Boncuklu Tarla - Ergül Kodaş

Kapak uygulama: Artikel Akademi

Ofset Hazırlık: Artikel Akademi

Baskı ve Cilt: Uzunist Dijital Matbaa Anonim Şirketi
Akçaburgaz Mah.1584.Sk.No:21 / Esenyurt

Matbaa Sertifika No: 68922

Artikel Akademi bir Karadeniz Kitap Ltd. Şti. markasıdır.

©Karadeniz Kitap - 2025

Akademik etik kurallara
bağlı kalınarak yapılacak olan alıntılar ve tanıtım maksadıyla yapılacak
olan kısa alıntılar dışında, yazılı izni alınmadan, tümünün veya bir
kısımının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla, basımı, yayımı,
kopyalanması, çoğaltımı veya dağıtımı yapılamaz.

KARADENİZ KİTAP LTD. ŞTİ.
Koşuyolu Mah. Mehmet Akfan Sok. No:67/3 Kadıköy-İstanbul
Tel: 0 216 428 06 54 // 0530 076 94 90

Yayıncı Sertifika No: 19708
mail: info@artikelakademi.com
www.artikelakademi.com

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA İLK BÜYÜK YAPILAR: Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Süreç*

Yunus ÇİFTÇİ

*Bu eser yazarın "Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Başlangıcından Neolitik Çağ'ın Sonuna Kadar Anıtsal Yapıların Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Bağlamda Değerlendirilmesi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

artikol
akademi

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	13
ÖNSÖZ.....	15
GİRİŞ	17
1. TERMİNOLOJİ VE KURAMSAL ÇERÇEVE.....	20
1.1. TERMİNOLOJİ.....	20
1.2. ÇALIŞMADA ELE ALINAN SORUNSALLAR (KURAMSAL ÇERÇEVE).....	26
1.2.1. Neolitik Çağ’da “Anıtsal Yapılar” Kavramı.....	27
1.2.2. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Sosyal Yeri	27
1.2.3. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Ekonomik Yeri	28
1.2.4. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Kültürel Yeri	28
1.2.5. Sınıfsal Ayırmalar, Eşitlikçi Toplum ve Ata Erkillikten Ana Erkilliğe Geçiş.....	29
1.2.6. Coğrafya ve iklimin Etkisi	29
1.2.7. Din-İnanç-Sembolizm ve Neolitik İlişkisi	30
1.2.8. “Kamu”, “Kült” ve “Tapınak” Kavramları Üzerine	31
1.2.9. Anıtsal Yapıların İç Düzenlemeleri, Bölgesel Benzerlik - Farklılıklar ve Kültürel Etki.....	32
1.2.10. Anıtsal Yapılarda Kronolojik Değişimler	32
1.2.11. Anıtsal Yapıların Gömülmesi “Yapı Kültü”	33
2. YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ’NİN COĞRAFI VE İKLİMSEL YAPISI.....	34
2.1. MEZOPOTAMYA JEOMORFOLOJİSİ.....	35
2.2. MEZOPOTAMYA SU KAYNAKLARI	37
2.4. DOĞAL KAYNAKLAR	38
2.5. İKLİM: HOLOSEN BAŞLANGICINDAN NEOLİTİK ÇAĞ SONUNA MEZOPOTAMYA.....	39
2.5.1. “8.2 ka” İklim Olayı	41
2.5.2. Holosen’de Mezopotamya Peyzaj (Landscape) Değişimleri	41
3. NEOLİTİK ÇAĞ VE YUKARI MEZOPOTAMYA NEOLİTİĞİ	44

3.1. NEOLİTİK ÇAĞ	44
3.1.1. Neolitik Kavramı, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi.....	45
3.1.2. Neolitik Süreç.....	48
3.2. YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ NEOLİTİK ÇAĞI GENEL ÖZELLİKLERİ VE KRONOLOJİSİ	51
3.2.1. Zarziyan (Zarbian) Kültürü, Yaklaşık MÖ 18.000 – 10.000/8.000	51
3.2.2. Natuf (Natufian) Kültürü, MÖ 12.000 – 10.000.....	52
3.2.3. Khiamian Kültürü, MÖ 10.000 – 9.500).....	54
3.2.4. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem (ÇÇN/PPN), MÖ 9.500 - 7.000	54
3.2.4.1. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi (ÇÇNA/PPNA), MÖ 9.500-8.700	56
3.2.4.2. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A-B Geçiş Evresi	64
3.2.4.3. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (ÇÇNB/PPNB), MÖ 8.700-7.000	64
3.2.4.3.1. Erken Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (EÇÇNB/ EPPNB), MÖ 8.700-8.200	65
3.2.4.3.2. Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (OÇÇNB/ MPPNB), MÖ 8.200-7.500	66
3.2.4.3.3. Geç Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (GÇÇNB/ LÇÇNB), MÖ 7.500-7.000	68
3.2.4.4. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C Evresi (ÇÇNC-PPNC), MÖ 7.000-6.500	69
3.2.5. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem (PN), MÖ 7.000/6.500-5.500	70
3.2.5.1. Hassuna Kültürü, MÖ 6.600-6.000	72
3.2.5.2. Samarra Kültürü, MÖ 6.200-5.700	74
3.2.5.3. Halaf Kültürü, MÖ 6.300-5.300	76
4. NEOLİTİK ÇAĞ ÖNCESİ ANITSAL YAPILARIN BAŞLANGICI	81
5. ÇANAK-ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM ANITSAL YAPILARIN ORTA- YA ÇIKARILDIĞI MERKEZLER VE ÖZELLİKLERİ	83
5.1. YUKARI DİCLE VADİSİ	83
5.1.1. Boncuklu Tarla	33
5.1.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	83
5.1.1.2. Boncuklu Tarla Anıtsal Yapıları.....	89
5.1.1.2.1. Büyük Ev Yapısı	90

5.1.1.2.2. Terazzolu Yapı	94
5.1.1.2.3. Stelli Yapı	98
5.1.1.2.4. Payandalı Yapı.....	101
5.1.1.3. Boncuklu Tarla Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi	103
5.1.2. Çayönü	106
5.1.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	106
5.1.2.2. Çayönü Anıtsal “Kamu” Yapıları	112
5.1.2.2.1. Saltaşlı Döşemeli Yapı (Flagstone Building)	113
5.1.2.2.2. Kafataşlı Yapı BM “Ölü Evi” (Skull Building)	114
5.1.2.2.2.1. Kafataşlı Yapı BM 1a-d (İlk Ana Evre).....	115
5.1.2.2.2.2. Kafataşlı Yapı BM 2a-c, Dörtgen Planlı Yapı (Son Ana Evre)	117
5.1.2.2.3. Sekili Yapı (Bench Building)	120
5.1.2.2.4. Terazzo Yapısı (Terazzo Building)	122
5.1.1.2.3. Çayönü Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi..	123
5.1.3. Çemka Höyük.....	127
5.1.3.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	127
5.1.3.2. Çemka Höyük Anıtsal Yapıları.....	131
5.1.3.2.1. Bina I-Ia Yapısı (Radyan Bölmeli Yapı).....	132
5.1.3.2.1.1. Basit Radyan Bölmeli Yapı – Bina I / I.....	133
5.1.3.2.1.2. Toprak Tabanlı Yapı – Bina I / II.....	134
5.1.3.2.1.3. Sekili Yapı – Bina I / III	134
5.1.3.2.1.4. Radyan Bölmeli 1 Yapısı – Bina Ia / IV	135
5.1.3.2.1.5. Radyan Bölmeli 2 Yapısı – Bina Ia / V	136
5.1.3.2.2. Bina VII Yapısı (Drenajlı Yapı).....	139
5.1.3.3. Çemka Höyük Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi	141
5.1.4. Güsir Höyük	143
5.1.4.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	143
5.1.4.2. Güsir Höyük Anıtsal Yapıları	146
5.1.4.2.1. I. Evre Anıtsal (Kamu) Yapısı – Yuvarlak Köşeli Yapı	146
5.1.4.2.2. III. Evre Anıtsal (Kamu) Yapısı – Yuvarlak Yapı.....	147
5.1.4.3. Güsir Höyük Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi.	148

5.1.5. Hallan Çemi.....	150
5.1.5.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	150
5.1.5.2. Hallan Çemi Anıtsal Yapıları.....	152
5.1.5.2.1. A (Kamu) Yapısı	153
5.1.5.2.2. B (Kamu) Yapısı	154
5.1.5.3. Hallan Çemi Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi..	155
5.1.6. Hasankeyf Höyük	156
5.1.6.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	156
5.1.6.2. Hasankeyf Höyük Anıtsal Yapıları.....	158
5.1.6.3. Hasankeyf Höyük Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi	160
5.2. ORTA FIRAT HAVZASI.....	161
5.2.1. Göbekli Tepe	161
5.2.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	161
5.2.1.2. Göbekli Tepe Anıtsal Yapıları	168
5.2.1.2.1. III. Tabaka Anıtsal “Kamu” Yapıları.....	169
5.2.1.2.1.1. A Yapısı (Anlage A)	169
5.2.1.2.1.2. B Yapısı (Anlage B)	173
5.2.1.2.1.3. C Yapısı (Anlage C).....	177
5.2.1.2.1.4. D Yapısı (Anlage D).....	181
5.2.1.2.2. II. Tabaka Anıtsal Yapıları	187
5.2.1.2.2.1. Güney ve Güneydoğu Alanı “Kamu” Yapıları	188
5.2.1.2.2.2. Aslan Payeli Yapı.....	191
5.2.1.3. Göbekli Tepe Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi.	194
5.2.2. Nevali Çori	197
5.2.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	Özellikleri
5.2.2.2. Nevali Çori Anıtsal Yapıları	201
5.2.2.2.1. “Kült Yapısı” I (H13A).....	202
5.2.2.2.2. “Kült Yapısı” II (H13B).....	202
5.2.2.2.3. “Kült Yapısı” III (H13C).....	205
5.2.2.3. Nevali Çori Anıtsal Yapılarının Değerlendirilmesi.....	209

5.3. KUZEY SURIYE BÖLGESİ.....	213
5.3.1. Dja’de El Mughara	213
5.3.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	213
5.3.1.2. Dja’de El Mughara Anıtsal Yapıları	216
5.3.1.2.1. Funeral (Cenaze) Yapı “Ölüler Evi”	216
5.3.1.2.2. Dja’de Resimli “Kamu” Yapısı	218
5.3.1.3. Dja’de El Mughara Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilme- si	221
5.3.2. Jerf El Ahmar.....	222
5.3.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	222
5.3.2.2. Jerf El Ahmar Anıtsal “Kamu” Yapıları	228
5.3.2.2.1. EA 7 Yapısı.....	229
5.3.2.2.2. EA 29 Yapısı.....	230
5.3.2.2.3. EA 30 Yapısı.....	232
5.3.2.2.4. EA 101 Yapısı.....	238
5.3.2.2.5. EA 53 Yapısı.....	239
5.3.2.2.6. EA 100 Yapısı.....	244
5.3.2.3. Jerf El Ahmar Anıtsal Yapılarının Değerlendirilmesi	245
5.3.3. Mureybet	253
5.3.3.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	Özellikleri
5.3.3.2. Mureybet Anıtsal Yapıları.....	255
5.3.3.2.1. Maison 37 Yapısı	255
5.3.3.2.2. Maison 42 Yapısı	257
5.3.3.2.3. Maison 47 Yapısı	258
5.3.3.3. Mureybet Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi	262
5.3.4. Tell ‘Abr 3	264
5.3.4.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari	264
5.3.4.2. Tell ‘Abr 3 Anıtsal Yapıları	268
5.3.4.2.1. M10a Kamu Yapısı.....	269
5.3.4.2.2. M10b Kamu Yapısı	271
5.3.4.2.3. M1a Kamu Yapısı.....	274

5.3.4.2.4. M1b Kamu Yapısı	279
5.3.4.2.5. M3 Kamu Yapısı.....	280
5.3.4.2.6. B2 Kamu Yapısı.....	284
5.3.4.3. Tell ‘Abr 3 Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi.....	294
5.4. CEZİRE BÖLGESİ	295
5.4.1. Nemrik 9.....	295
5.4.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari.....	295
5.4.1.2. Nemrik 9 Anıtsal Yapıları	298
5.4.1.2.1. “House” 1A (Orta Tabaka) Kamu Yapısı	299
5.4.1.2.2. Geç Tabaka Kamu Yapıları.....	300
5.4.1.2.2.1. Yuvarlak Planlı Kamu Yapıları.....	303
5.4.1.2.2.1. Dörtgen Planlı Kamu Yapıları	304
5.4.1.3. Nemrik 9 Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi.....	305
5.4.2. Qermez Dere.....	306
5.4.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari.....	306
5.4.2.2. Qermez Dere Anıtsal Yapıları.....	308
5.4.2.2.1. “House RAA” - RAA Evi	310
5.4.2.2.2. “House RAD” - RAD Evi	313
5.4.2.2.3. “House RAB” - RAB Evi.....	315
5.4.2.2.4. “House RAF” - RAF Evi	316
5.4.2.3. Qermez Dere Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi	317
6. ÇANAK-ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM ANITSAL YAPILARININ ORTAYA ÇIKARILDIĞI MERKEZLER VE ÖZELLİKLERİ.....	319
6.1. ÇANAK-ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM BAZI YERLEŞİMLER VE ÖZELLİKLERİ.....	321
6.1.1. Akarçay Tepe	321
6.1.2. Hakemi Use	323
6.1.3. Mezraa Teleilat	325
6.1.4. Tell Halula	332
6.1.5. Tell Hassuna	336
6.1.6. Tell Sabi Abyad	338
6.2. ÇANAK – ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM GENEL DEĞERLENDİRME	347

7. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME.....	355
7.1. YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ ANITSAL YAPILARI	355
7.1.1. Yukarı Mezopotamya Bölgesi’nde Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarının Bölgesel Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi.....	357
7.1.2. Yukarı Mezopotamya Bölgesi’nde Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarının Çevre Bölgelerle Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi	365
7.1.2.1. Güney Levant Bölgesi.....	365
7.1.2.2. Orta Anadolu Bölgesi	379
7.1.2.3. Orta Zagros Bölgesi.....	383
7.1.2.4. Kıbrıs Bölgesi	384
7.1.3. Anıtsal Yapılarının Zamansal/Kronolojik Değişimleri.....	390
7.1.4. Anıtsal Yapılar ve Yerleşim ilişkisi.....	396
7.1.4.1. Anıtsal Yapıların Köy-Mekan Organizasyonları İçerisindeki Yeri	396
7.1.4.2. İlk İnşa: Anıtsal Yapı mı? Yerleşim mi?	399
7.1.5. Yukarı Mezopotamya Bölgesi’nde Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarının İşlevleri.....	400
7.1.5.1. Çok (ikiden fazla) İşlevli Anıtsal “Kamu” Yapılar	401
7.1.5.2. Tek veya İki İşlevli Anıtsal “Kamu” Yapılar	402
7.1.5.2.1. Ölüler Evi.....	402
7.1.5.2.2. Mutfak Yapıları.....	403
7.1.5.2.3. Depolama Yapıları	404
7.1.6. Bölgesel Çeşitlilik	404
7.1.6.1. Stelli/Payeli Yapılar	407
7.1.6.2. İçten Radyal Bölmeliler	408
7.1.6.3. Payandalı Yapılar.....	408
7.1.6.4. Tek odalı (stelsiz) sekili yapıları	409
7.1.6.5. Taş örgü ve toprak/kil sütunlu yapılar	409
7.2. YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ NEOLİTİK ÇAĞ VE ÖNCESİ (MÖ 12.000-5.500 ARASI) ANITSAL KAMU YAPILARININ SOSYO-KÜLTÜREL VE SOSYO-EKONOMİK ROLÜ.....	409
7.2.1 Neolitik Çağ ve Öncesi (MÖ 12.000-5.500 arası) Sosyal Hayatı	411
7.2.1.1. Sosyal Organizasyonlar “Kolektif Hayat ve Otonom Hayat”	412

7.2.1.2. Açık Ortak Kullanım alanları	419
7.2.1.3. Din, İnanç ve Ritüel.....	419
7.2.1.4. Neolitik Çağ'da Eşitlikçi Toplum ve Sınıfsal Ayırımlar Var mıdır?	425
7.2.1.5. Neolitik Çağ İnsanı Ataerkil mi Anaerkil mi?	427
7.3. NEOLİTİK ÇAĞ'DA ANITSAL KAMU YAPILARI ÜZERİNDEN SOSYO-EKONOMİK FAALİYETLERİN AÇIKLANMASI.....	429
7.3.1. Geçim/Yaşam Ekonomisi	429
7.3.1.1. Neolitik Çağ Temel Sosyo-Ekonomisinin Kronolojik İlerlemesi	431
7.3.1.1.1. Avcılık ve Toplayıcılık	431
7.3.1.1.2. Evcilleştirme ve Üreticilik	433
7.3.1.2. Neolitik Çağ Sosyo-Ekonomisinin Kronolojik Yaşam Modelleri ...	434
7.3.1.2.1. Göçebe Avcı-Toplayıcı Yaşam Modeli	434
7.3.1.2.2. Yerleşik Avcı-Toplayıcı Yaşam Modeli	434
7.3.1.2.3. Yerleşik Avcı - Üretici Yaşam Modeli	435
7.3.1.2.4. Üretici Yaşam Modeli	435
7.3.2. Ticaret – Takas.....	435
7.4. NEOLİTİK ÇAĞ ANITSAL YAPILARINDA “SEMBOLİZM (SİMGE-SELÇİLİK)” VE ANITSAL KAMU YAPILARININ GÖMÜLMESİ SORUNU	436
8. SONUÇ.....	441
KAYNAKÇA.....	453

KISALTMALAR LİSTESİ

Abb.	: Abbildung (Figür, resim, fotoğraf)
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
Bknz	: Bakınız
ÇÇN/PPN	: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem/Pre-Pottery Neolithic
ÇÇNA/PPNA	: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A/Pre-Pottery Neolithic A
ÇÇNB/PPNB	: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B/Pre-Pottery Neolithic B
ÇÇNC/PPNC	: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C/Pre-Pottery Neolithic C
Çiz.	: Çizim
ÇN/PN	: Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem/Pottery Neolithic
EÇÇNB/EPPNB	: Erken Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B/Early Pre-Pottery Neolithic B
Ed.	: Editör
Eds.	: Editörler
et al.	: et alii, and others (ve diğerleri/arkadaşları)
etc.	: et cetera, and so forth (ve benzerleri)
Foto.	: Fotoğraf
GÇÇNB/LPPNB	: Geç Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B/Last Pre-Pottery Neolithic B
Ill.	: illustration (Resim, Fotoğraf)
Ka	: Kiloyear (Binyıllık dönem, 8.2 Ka, 4.2 Ka)
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
MÖ	: Milattan Önce
OÇÇNB/MPPNB	: Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B/Middle Pre-Pottery Neolithic B
Res.	: Resim
Şek.	: Şekil
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri

ÖNSÖZ

Bu eser, şahsım tarafından 2021 yılında başarılı bir şekilde tamamlanan “*Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Başlangıcından Neolitik Çağ’ın Sonuna Kadar Anıtsal Yapıların Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Bağlamda Değerlendirilmesi*” adlı doktora tezinden üretilmiştir. Tezde sunulan verilerin çok fazla dışına çıkılmamış, çok küçük düzeltme ve eklemeler yapılmıştır. Tezin orijinallliğini bozmamak adına 2021 yılından sonra ki veriler eklenmemiş, yeni oluşturulacak olan eserlerde kullanılması planlanmıştır.

Eserde (tezde) Mezopotamya bölgesinin ilk büyük yapıları ve bu yapıların amaçları üzerinde durulmuş, dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik yaşantısı bu yapılar üzerinden aktarılmaya çalışılmıştır. İlk yerleşimciler ya da henüz yerleşim kurmamış toplulukların neden böylesine büyük ve özenli yapı kurmak istediklerini anlamak için sorular oluşturulmuş ve bunlara cevap aranmıştır. Tapınak mı? Ortak yaşam alanı mı? İlk köylerden önce mi yoksa onlarla birlikte mi inşa edildiler? gibi bilim dünyasında muallak olan konulara değinilmiş ve farklı görüşler sunulmuştur. Genel olarak büyük yapıların inşasını ele alsa da bununla birlikte bahsi geçen yapılarda çeşitli uygulamalar ve buluntularla dönemin topluluklarının sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri de ayrıntılı ele alınmıştır. Ana bölge Mezopotamya olmasına karşın Levant, Anadolu, Kıbrıs ve çevre bölgelerde döneme ait olan yerleşim yerleri ve büyük yapıları da ayrıntılı olarak işlenmiş ve karşılaştırmalar yapılarak bölgesel benzerlik-farklılıklar ortaya konulmuştur. Bunun dışında yine Epi-Paleolitik ve Neolitik Çağ toplulukları üzerinde durulmuş ve bu dönemlerin bilinmeyenlerine açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Bu eserin oluşturulmasında (tez dönemide dahil olmak üzere) emeği geçen Sayın tez danışmanım Prof. Dr. Hanifi Biber’e ve 2017 yılından beri hem tez hem de her konuda bilgisini ve kaynaklarını sunan değerli hocam Doç.Dr. (Prof. Dr.) Ergül Kodaş’a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca eserin oluşturulmasına fikir veren ve destek olan değerli ailem, arkadaşlarım ve Bitlis Eren Üniversitesi’nde birlikte çalıştığım meslektaşlarıma da teşekkür ederim.

Doç. Dr. Yunus ÇİFTÇİ
Bitlis Eren Üniversitesi

GİRİŞ

Neolitik Çağ, insanlık tarihinin en önemli gelişmelerinin ve değişimlerinin yaşandığı, günümüz birçok değerlerinin temelleri atıldığı dönemlerden biri olduğu bilinmektedir. Ancak bilinmeyen ise bu denli önemli bir dönemin ayrıntılarıdır. Bu ayrıntılar, bir merkezde ya da diğer merkezlerle olan sosyal, kültürel ve ekonomik işleyişlerdir. Elbette bu özellikler birden bire ortaya çıkmamış, bunlar belirli etkenlerle oluşmuştur. Bu etkenlerden en önemlileri coğrafya, iklim ve geçmişten birikerek gelen deneyimler sonucu oluşan olgulardır (Avcı-toplayıcı yaşam modelinden, üretici yaşam modeline ya da mağaralardan açık alanlarda ilk yerleşimlere gibi). Yukarı Mezopotamya özellikle bahsi geçen zaman aralığına sahip en iyi yerleşim yerleri sunmasından dolayı ana konu bölgesi olarak ele alınmıştır. Son dönemlerde bu bölgede yapılan çoklu kazılar sonucu oldukça önemli materyaller ortaya çıkarılmıştır. Neolitik Çağ'ın tüm yaşantısını bahsi geçen dönemin erken evrelerinde oldukça yaygın kullanılan ve o yerleşimi yansıtan devasa yapılarından anlamak mümkündür. Bahsi geçen bu yapılar yerleşimin farklı yerlerinde konumlandırılmış, konutlardan ayrı tutulmuş ya da konutlar bu yapıların etrafına yerleştirilmiştir. Sadece bu yönü ile değil aynı zamanda mimari özellikleriyle de farklılık gösteren bu yapılar çalışmada “Anıtsal Yapılar” olarak nitelendirilmiştir.

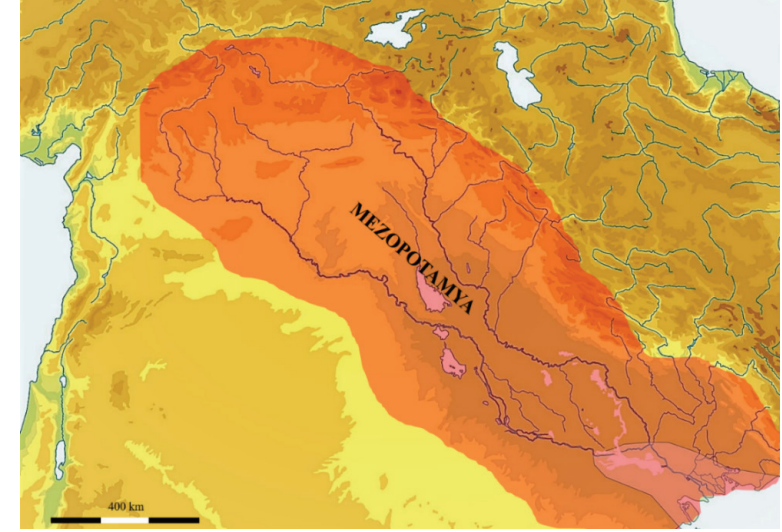
Yukarıda açıklandığı üzere bu çalışmanın amacı tamamen Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağı ve bunun üzerinden diğer bölgelerde dahil olmak üzere bazı çıkarımlar yapmak ya da bazı sorulara cevap bulmaktır. Bu doğrultuda bahsi geçen bölgenin Neolitik Çağ ve öncesine tarihlendirilen, yerleşim yerlerinde konutlardan ve diğer mimari örneklerden çok farklı inşa edilmiş özel yapılar ele alınmaktadır. Bahsi geçen yapılar her ne kadar Neolitik Çağ'ın erken dönemlerinde kullanılmışsa da kendinden sonraki dönemlere ait bilgiler vermektedir. Örneğin ÇÇNA ve ÇÇNB evrelerinde kullanılan bu anıtsal yapılar ÇÇNB sonlarında terk edilmeye başlanmış, kısa süre sonra ise erken yerleşimlerde terk edilmiştir. Bu yapıların ortadan kaybolması aslında bir sosyal bozukluğun yaşandığını ya da değişim geçirdiğini göstermektedir. Keza yapılan incelemeler bunu doğrular niteliktedir. Anıtsal Yapıların kullanımda olduğu

süreler ve sonrasını ele alan bu çalışmada hedef dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik işleyişini açıklamaktır. Bu bağlamda Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ'da bahsi geçen anıtsal yapılara ait izler olmadığından ya da bulunmadığından bu dönemin belirli verileri üzerinden hedef konular açıklanmaya çalışılmıştır. Bu konularla bağlantılı olan diğer unsurlarda ele alınmış ve gerekli önermelerle birlikte verilmeye çalışılmıştır. Tabi ki anıtsal yapıların dönem özelliklerini vermesi açısından önemi bilinmesine rağmen uzun zamandır Arkeoloji Bilimi'nde tartışılan bir konu olan bu anıtsal yapıların işlevlerine de değinilmiş ve belli bir gruplama yapılarak gerekli kanıtlarla cevap oluşturulmuştur. Yine anıtsal yapılar ve buluntular üzerinden dönemin yerleşimleri arasında benzerlikler ve farklılıkları ele alınıp, bunların bölgesel değişimleri irdelenmiştir. Bununla birlikte Yakınoğu' da ortaya çıkarılan diğer Neolitik Çağ yerleşimleri ile kıyaslama yapılmıştır. Benzerlik ve farklılıkların karşılaştırılması ilk önce Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde bulunan yerleşimlerin kendi içinde yapılması, daha sonra ise bölgesel karşılaştırılması planlanmaktadır. Bu sebeple çalışmanın merkezleri ve anıtsal yapıları ele alan bölümlerinde (5 ve 6) yerleşmelerin kendi içinde değerlendirmesi yapılmış, bölgesel değerlendirme ve ayrıntılar tekrar "Değerlendirme ve Karşılaştırma" başlığı altında irdelenmiştir.

Çalışmanın coğrafi sınırlılıkları, başlıkta da anlaşıldığı üzere Yukarı Mezopotamya Bölgesi oluşturmaktadır. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin coğrafi sınırları; kuzeyi Toros Sıradağları çevrelerken, güney sınırını ise Irak topraklarında, Fırat Nehri üzerindeki Hit şehri ile Dicle Nehri üzerinde bulunan Samarra şehirlerine kadar çekilebilmektedir. Bölgenin doğu sınırını Fırat Nehri yatağı, batı sınırı ise Dicle nehri yatağı oluşturmaktadır (Finkelstein, 1962: 73; İplikçioğlu, 2013: 45; Tekin, 2015: 91). Ancak bu sınırlar Arkeoloji biliminde biraz daha değişmektedir. Özellikle kültür bölgelerine göre sınırların daha geniş alındığı söylenebilir. Bu çalışmada ele alınan bölge sınırları, kuzey sınırı yine Toros sıradağlarıyla çizilirken, batı sınırı Dicle Nehrinin biraz daha batısında bulunan Suriye/Halep şehri, doğu sınırı ise Irak/Musul-Kerkük şehrine kadar çekilmiştir. Güney sınırı ise yukarıda bahsedildiği gibi Hit ve Samarra şehirleri oluşturmaktadır (Harita 1-2). Bahsi geçen bölge kısmen de olsa çoğu araştırmacı tarafından kullanılan "Bereketli Hilal" olarak adlandırılan alanın kuzey kesimini oluşturmaktadır. Çalışmada ana bölge Yukarı Mezopotamya Bölgesi olmasına rağmen tüm Yakınoğu ele alınmıştır. Özellikle Neolitik Çağı merkezlerinin hem değerlendirme hem de karşılaştırmada kullanılması tercih edilmiştir (Harita 1-2).

Çalışmasının zamansal sınırlılığı, en erken "Anıtsal Yapılar" dan başlayarak

Neolitik Çağ sonuna kadar ele alınmasından dolayı oldukça geniş bir zaman aralığını kapsamaktadır. Her ne kadar "Anıtsal Yapılar" ilk köylerde görülse de erken örneklerinin var olup olmadığını araştırmak üzere Geç-Epipaleolitik Çağ (MÖ 13.000-9.500) ve Neolitik Çağ' ın (MÖ 10.000/9.500-5.500) tamamını kapsamaktadır.

Harita 1: Mezopotamya Bölgesi ve etkileşim alanları

Harita 2: Çalışmada ele alınan Yukarı Mezopotamya Bölgesi ve etkileşim alanı

1. TERMİNOLOJİ VE KURAMSAL ÇERÇEVE

“Terminoloji ve Kuramsal Çerçeve” başlığı altında, çalışmada kullanılan bazı kavramların karşılaştırmalı tanımlamaları ele alınmıştır. Bu kavramların karşıladığı anlamlar ile birlikte kuramsal önerilerle değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu sebeple iki konu tek başlık altında irdelenmeye çalışılmıştır. Din, ritüel, kült veya kamu gibi kelimeler bir çok anlama geldiği gibi farklı dillerde farklı anlamlar içermektedir. Çoğu kez Türkçe’de bulunan manalarına denk gelseler de farklı uyruklara ait araştırmacılar tarafından farklı yorumlanmıştır. Örneğin, kamu kelimesi ilk düşünüşte devlet çağrışırsa da aslında sadece halkı, toplumu ifade etmektedir. Bunun gibi karmaşıklıklar “Terminoloji” başlığı altında ele alınırken bahsi geçen kavram ya da kelimelerin çalışmada oluşturulan “Kuramsal Çerçeve” başlığı altında açıklanmıştır.

1.1. TERMİNOLOJİ

Bu başlık altında, çalışmada ele alınan bazı kelimelerin ve kavramların anlamları, kullanım amaçları ve karşılaştırmaları yapılmıştır. Kavramların varsa Türkçe (Türk Dil Kurumu) karşılıkları ve farklı dillerde anlamları ele alınmış daha sonra Arkeoloji Bilimi’nde ve çalışmamızda kullanılan manaları açıklanmıştır.

Animizm: Latince “Anima” kelimesinden türetilen kelime “Canlandırmacılık” anlamına gelmektedir. Temelde ruh ve hayvan hayatı ile ilişkilidir. Doğada bulunan canlıların, çoğunlukla hayvanların maddi varlıklarının ötesinde bir ruha sahip olduğu görüşünü savunur. Ayrıca doğal olaylar, hayvanlar ve ya daha geniş bir şekilde ile doğada var olan tüm canlıların yine doğada var olan başka nesnelere ruhlarını geçirmeleri ve bunlara tapınmaları olayını anlatan kısmi inanç/din biçimidir (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Animizm>, Erişim Tarihi: 17.09.2020).

Anıt: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Önemi ve değeri çok olan eser veya kişi. 2-) Büyük veya çok önemli/ünlü kişiler veya olayın kuşaklarca boyunca bilinmesi, anılması için yapılan göze çarpacak ebatlarda olan, sembol niteliğinde yapılar veya abidelerdir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 18.06.2020).

Anıtsal: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; görkemli, abidevi, anıta benzeyen,

anıt niteliğinde olan anlamlarına gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 18.06.2020).

Anıtsallık: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; görkemlilik, anıtsal olma anlamlarına gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 18.06.2020).

Aşiret: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; Dil ve kültür bağlamında büyük bir benzerlik gösteren, birçok boy veya aileden oluşan, irili-ufaklı toplum yapısı olan, ekonomi, kan, din veya evlilik bağları bulunan göçebe veya yerleşik topluluklar, oymaklar anlamına gelir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 18.06.2020).

Ateş Çukurları: Eski çağlarda insanların yerleşik hayata geçmesiyle birlikte, daha çok açık alanlarda kullanılan daha sonra ocak/fırınlarla tamamlanan bazen basit bazen ise küçük taşlarla ya da çamur ile sıvanarak yapılan toprak içi çukurlar, tandırlardır (Miyake, 2007; Butterlin, 2019).

Banket: Fransızca “*Banquette*” kelimesinden Türkçe ’ye geçmiştir. Fransızca ve İngilizce anlamı; bank, koltuk, çoklu koltuk, tezgah, arabanın arka koltukları gibi anlamlar içermektedir (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/french-english/banquette> Erişim: 18.06.2020). Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Şehirler arası yolların kenarlarında bulunan, yayaların yürümesi veya taşıtların durması için yapılmış toprak veya çakıl yol, kaldırım. 2-) Yamaçlardan ya da tepeliklerden kayacak toprakları engellemek, tutmak için yapılan ya da ekime elverişli toprakları tutmak için yapılan dar basmaklardır (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 18.06.2020).

Din: Arapça (*deyn*) kökenli olan kelime, Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Tanrı’ya, doğüstü veya insan üstü güçlere, kutsal varlıklara inanmayı veya tapınmayı sistemli hale getiren belli kuralları olan kurum, diyanet. 2-) Yukarıda açıklanan nitelikleri kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen. 3-) İnanç, kült, ülkü veya inanılıp çok bağlanan düşünce (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 18.06.2020; Ayrıntılı bilgi için *İslam Ansiklopedisi*’ne bakınız).

Funeral: (Genellikle dini) ölü bir kişinin cesedini gömmek ya da yakmak için

yapılan tören (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/funeral>). Genellikle gömme veya yakma işlemi başlamadan önce bir alanda veya yarıda ölüyü onurlandırmak için yapılan tören, eğlence, yas veya ritüelleri toplamıdır. Tarih boyunca uygulanan ve günümüzde de devam eden “Cenaze töreni” olarak nitelendirilebilir. Neolitik Çağ’da ise bu törenlerin yapıldığı bilinmesine rağmen mimari anlamda kanıtları Çayönü “Kafataslı Yapı” ve Dja’de “Ölü Evi-Funeral Yapı” bu amaçlarla kullanılmıştır (Erim-Özdoğan, 1994; Coqueugnot, 1998).

İnanç: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Tanrı’ya, bir dine inanma, akide, iman, itikat. 2-) İnanılan şey, görüş, fikir. 3-) Bir düşünceye, fıkre, görüşe gönülden bağlı olma (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 18.06.2020). İnanç, “bir düşünceye, olguya, aklın algıladığı ya da algılayamadığı şeylere gönülden bağlı olma” manasına gelmektedir günümüzde genelde “Din” ve “İman” ile genellikle kullanılmışsa da “İnanç” birçok şeyi ima etmektedir. Kültürel inanç, dini inanç, batıl inanç gibi kavramlarla kullanılırken tek başına açıkladığı olgularda bulunmaktadır.

Kamu: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Halk için görev yapan devlet yapılarının tümü. 2-) Halk, bir ülkede bulunan halkın bütünü. 3-) Bütün, hep (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 18.06.2020). “Kamu” kelimesi esasen “Halk (İngilizce; Public)” demektir. Günümüzde kullanılan “kamu kuruluşları” kavramı devletle bir görülse de aslında bunlar “halk kuruluşları”dır. Devlet ile olan bağlantısı bu kuruluşların idari işlevlerinin, korunmasının ve diğer icraatlarının sağlanması ile yükümlü olmasıdır. Bahsi geçen yapılar halk için kurulmuş, halk alanlarıdır. Özellikle son dönemlerde Arkeoloji Bilimi’nde “Community=Topluluk” kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Daha fazla bilgi için bir alt başlık ve bölüm 7’ e bakınız).

Kamu Yapıları/Binaları: “Kamu/Halk” kelimesinden yola çıkılarak “Halk Yapıları/Binaları”, “Topluluk Yapıları/Binaları= Community Structures/ Buildings” gibi birçok örnekle açıklanabilir. Genel itibari ile halka ait olan, halkı ilgilendiren ve ortak kullanım yapıları/binaları olarak görülmektedir. Bu yapılar/binalar günümüzde farklı algılsa da ilk kurulumlarından (Neolitik Çağ) itibaren günümüze kadar aynı anlamda aynı amaçta kullanılmışlardır. Bahsi geçen yapılarda geçmişte, sosyal organizasyonlar (eğlence, düğün, toplantı

gibi), kültürel, sanat ve zanaat faaliyetleri, dini-inançsal işlevler ve depolama gibi olguları kapsamaktadır. Günümüzde yine halkı ilgilendiren yapılar olmasına rağmen devlet yapısı ile birlikte işlev görmektedir. Devlet Su işleri, Üniversiteler, Camiler gibi yapılar aslında halk yapılarıdır, halk için yapılmışlardır. Belli kanunlar çerçevesinde herkese açık alanlardır ve devlet desteklidirler (Daha fazla bilgi için bir alt başlık ve bölüm 7’ e bakınız).

Klan: Fransızca “Clan” kelimesinden türetilerek Türkçe’ye eklenmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; boy, sülale anlamına gelir. İngilizce ve Fransızca; büyük aile, aynı kanı paylaşan topluluk anlamına gelir.

Kolektif: Fransızca “Collectif” kelimesinden türetilerek Türkçe’ye eklenmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) birden fazla kimseyi ya da nesneyi, eşyayı, kavramı içine alan, bunların bir araya gelmesi sonucu oluşan. 2-) Ortaklaşa (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim; 19.06.2020). Fransızca ve İngilizce; birkaç kişiyi katıldığı yer, bir grup insan topluluğu, ortaklaşa (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/french-english/collectif> Erişim 19.06.2020). “Kolektif” kelimesi Arkeoloji Bilimi’nde “Kamu”, “Kamu Yapıları”, “Topluluk Yapıları” ile birlikte kullanılır, genellikle “Ortak Kullanım Alanları/Kolektif Alanlar” olarak tercih edilir.

Kült: Fransızca “Culte” kelimesinden türetilmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Din, 2-) yöresel ya da bölgesel özellikler taşıyan dini törenler (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim; 19.06.2020). Fransızca; 1-) Tanrıya, ilahi varlıklara ya da doğa üstü güçlere duyulan saygı ve bu saygının gösterildiği törenler. 2-) İbadet etmek, bir şeye ya da kişiye ibadet sunmak (<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/culte/21053> Erişim; 19.06.2020).

Kült Yapıları: “Kült” kelimesinden yola çıkılarak oluşturulan ve bu kelimenin karşıladığı anlamların sergilendiği yapılardır. Bu yapılar geçmişten günümüze farklı isimlerle anılmıştır (Tapınak, Kilise, Cami gibi). Bu yapıların konumuzu ilgilendiren kısmı ise Neolitik Çağ’da birebir kült ya da dini törenlerin somut olarak kanıtlanmamasına rağmen anıtsal yapıların kült yapıları sayılmasıdır. Bu sebeple çalışmada bu konu irdelenmiş ve değerlendirilmiştir (Bakınız Bölüm 7).

Paye/Stel: Paye, Farsça'da "iskemle, masa ayağı" anlamına gelen kelime, aynı zamanda "pilpaye" ya da "fil ayağı" olarakta kullanılmaktadır. Mimarlıkta, yapı içinde genellikle üst yapıları, çatı yapısını taşımak için kullanılan sütun ya da dikmeler olarak geçmektedir. Tuğla, kerpiç, ahşap ve blok ya da kesme taşlarla oluşturulan, genellikle yapının önemine, büyüklüğüne göre malzeme seçilen ve bu doğrultuda şekillenen taşıyıcı kolonlardır (Hasol, 1975: 87). Stel kelimesi ise, payenin aksine yük kaldırmaya pek elverişli olmayan, kullanım amacına göre çeşitlilik gösteren, boyu enine göre daha fazla olan genellikle taş dikmelerdir. Farklı bir adlandırılması ise "dikili-taş" tır. Neolitik Çağ'da pek bezemeli örneği olmamasına rağmen daha geç dönemlerde üzerlerinde kral, yönetici ya da dini buyrukların yazıldığı, mezarlıklarda mezar taşı gibi kullanımları ile birlikte bazen yapılarda üst, çatı yapısını destekleme de de kullanılır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Stel> Erişim, 20.06.2020). Arkeoloji Bilimi'nde de aynı anlamda kullanılan "paye" bazen steller ya da dikmelerle karıştırılmaktadır. Göbekli Tepe yerleşimde bulunan "T" biçimli blokların üst, çatı yapısını taşıdığına inanıldığından "paye" olarak ele alınmıştır (ebatlar ve sağlamlıkları buna kanıttır). Bazı yayınlarda stel olarak dile getirilmesi aslında bu payelerin bezeli olması ve dikkat çekiciliğindendir. Aslında Göbekli Tepe örnekleri her iki kavramı da karşılamaktadır. Ancak Boncuklu Tarla, Çayönü veya Hallan Çemi örneklerinde ortaya çıkarılan taş dikmelerin stell olarak yorumlanması gerekmektedir. Üst yapıyı taşıyacak yükseklikte olmamaları ve o sağlamlığı gösterecek düzenleri olmaması buna kanıttır (kesinlikleri olmayan bu araçlara en iyi kullanım "Paye/Stel" kullanımıdır).

Platform: Fransızca "Plate-forme" kelimesinden türetilmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; yüksekçe yer anlamına gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim, 20.06.2020). Fransızca ve İngilizce; Düz veya yatay yüzey, yerden fazla yüksek olmayan, çok az kaldırılmış anlamlarına gelmektedir. Arkeoloji Bilimi'nde ve çalışmamızda, yapılar içinde veya dışında tabandan yüksekte yapılmış, taş veya kerpiç temelli veya tamamen kerpiçten/topraktan yapılmış, sınırları belli olan yüksekliklerdir. Genellikle dikdörtgen ya da kare olmasının yanında daha uzun, dar örneklerde bulunmaktadır. Çoğunlukla seki ya da banket ile karıştırılmaktadır. Platformlar, tahmin olarak eşyaların bırakıldığı (ritüel ya da günlük kullanım eşyaları olabilir) alanlar olmasının yanında uyuma içinde kullanıldığı düşünülmektedir. Özellikle Kuzey Suri-

ye topraklarında ve Yukarı Dicle yerleşimlerinde anıtsal yapılar içerisinde ortaya çıkarılmışlardır. Bunlar dışında her dönemde görülebilen bir mimari ögedir.

Radyan: Fransızca "Radian" kelimesinden türetilmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; matematik/geometri'de bir dairenin yarıçapı uzunluğunu gören merkez açıya eşit uzaklıkta ki ölçme birimi. Fransızca'da aynı anlama gelen "Radyan/Radian" bu çalışmada mimari özellikleri açıklamak için kullanılmıştır. Neolitik Çağ'ın erken mimari örnekleri olan yuvarlak yapılarda özellikle "Anıtsal Yapılar" da kullanılan, tam olmasa da nerdeyse eşit ebatlarda birden fazla bölmeler oluşturmak için çekilmiş ara duvarları tanımlamak için kullanılmıştır. Genellikle Kuzey Suriye topraklarında bulunan Neolitik yerleşimlerinde görülen bu uygulama Yukarı Dicle'de basit şekli ile Çemka Höyük'te de ortaya çıkarılmıştır. Bahsi geçen yuvarlak yapılarda merkeze yönelen ara bölme duvarları genellikle altı eşit oda/hücre oluşturmaktadır. Tam merkezde ise çokgen bir boş olan kalmaktadır (Ayrıntı bilgi için Bölüm 5'e bakınız).

Ritüel: Fransız kökenli bir kelime olup aynı şekilde Türkçeye geçmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Ayin. 2-) Gelenek haline gelmiş (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim, 21.06.2020). Ritüel dini törenlerin yanında, kültürel törenlerle ilgilidir. Ritüel kavramı her ne kadar sınırlı bir anlamı taşısa da geçmişten günümüze nerdeyse her yerde görülebilen ve uygulanabilen bir yöntemdir. Mağaralarda, açık alanlarda, yapılarda uygulanabilmiştir.

Seki: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Evlerin önünde ya da içinde oturmak için yapılan taş veya çamurdan yapılan set. 2-) Sedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim, 21.06.2020). Türkçe'de kullanılan anlamında Arkeoloji Bilimi'nde de kullanılmaktadır. Neolitik Çağ'da genellikle Anıtsal Yapılar'ın içlerinde, duvar boyunca oluşturulmuş, kerpiç malzeme ile oluşturulmuş oturma yerleridir. Bazı kaynaklarda uyumak içinde kullanıldıkları ifade edilmektedir.

Sembolizm: Fransızca "Symbolisme" kelimesinden türetilmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; Simgecilik anlamına gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim, 21.06.2020). 19. Yüzyılda Fransa'da diğer akımlara (özellikle Parnasizm'e) tepki olarak ortaya çıkarılmış, amacı dış dünyayı sembollerle

anlatmaktır. Her insan dünyayı, çevreyi veya yaşamı farklı algılamaktadır ve bu doğrultuda bu anlatıyı sembollerle açıklamaktadır. Aynı şekilde bu düşünce geçmiş dönemlerde de aynı şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Göbekli Tepe, Tell 'Abr 3, Jerf El Ahmar'da bulunan yapılarda ki bezemeler, Körtik Tepe, Boncuklu Tarla, Hallan Çemi, Nemrik 9, Akarçay ve Tell Sabi Abyad yerleşimlerinde ele geçen buluntular üzerindeki semboller kısmen bu şekilde açıklanmaktadır. Bu konu hakkında ayrıntılı çalışma ileride ki başlıklarda verilmektedir.

Sosyal Organizasyon: Toplumsal birliktelik. Temelinde birden fazla kişiyi barındıran, bu kişilerin belirli ve karşılıklı bir takım ilişkiler ya da etkileşimler yaşadığı kurumlaşmış ya da birden oluşan düzenlemelerdir. Sosyal organizasyon birçok anlamda kullanılabilir. Amaç insanların bir arada olmasıdır. Düğünler, eğlenceler, toplantılar ya da ritüeller bunlardan bazılarıdır. Neolitik Çağ'da ise bu sosyal organizasyonlar Anıtsal Kamu Yapılarında yürütülmektedir.

Tapınak: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; İbadethane, ibadet yapılan yer, tapınma amaçlı yapı anlamında kullanılmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim, 21.06.2020). Tapınak, genel olarak tanrı veya tanrılara tapınma, ibadet ve çeşitli ritüellerin yapıldığı mimari öge olarak nitelendirilebilir.

1.2. ÇALIŞMADA ELE ALINAN SORUNSALLAR (KURAMSAL ÇERÇEVE)

Bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan “Neolitik Çağ Anıtsal Yapıları” ve bu yapılar üzerinden dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel oluşumu üzerine öneriler, fikirler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmada ele alınan ve çeşitli tartışmalara vesile olan konulara yüzeysel olarak aşağıda açıklanmıştır. Bahsi geçen ve karmaşıklıklara neden olan kavramlar ayrıntılı olarak diğer bölümlerde ele alınmışsa da burada konunun iyi anlaşılması ve metin içlerinde geçen bazı önermelerin daha iyi anlaşılması için kısaca giriş yapılmıştır. Bu çalışmasının sorunsalları aşağıda başlıklar altında verilmiştir.

1.2.1. Neolitik Çağ'da “Anıtsal Yapılar” Kavramı

Epi-Paleolitik dönemin sonlarında (Geç Epi-Paleolitik) insan toplulukları gerekli olan çeşitli nedenlerden dolayı açık alanlarda yerleşim kurmaya başlamış ve bu yerleşimlerde farklı uygulamalar geliştirmiştir. Bu uygulamalardan en önemlilerinden biri mimari alandır. Kurulan yerleşimler, konutlar ve farklı ebatlarda yapılarla temsil edilmektedir. Konutlardan çok farklı bir sistemle oluşturulan daha büyük, görkemli ve iç-dış düzenlemeleri ile kendilerini belli eden yapılar konumuz dahilinde “Anıtsal Yapılar” olarak ele alınırken bazı kaynaklarda “Kült” veya “Kamu” yapıları olarakta geçmektedir. Tabi bu farklı yapıların başlangıcı tam olarak çözülemese de bitiş MÖ. 7.000' lere denk gelmektedir. Bahsi geçen yapılar planları, ebatları ve iç düzenlemeleri ile kronolojik olarak farklılıklar geçirmekte olup döneminin sosyal, ekonomik ve kültürel işlevlerini yansıttığı düşünülmektedir. Ancak yapıların Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ sonlarında işlevlerini yitirmesi ve bir daha kullanılmaması bahsi geçen üç olgu üzerinde değişimlerin yaşandığını göstermektedir. Bu sebeple çalışmada bu üç olgu ve bağlantılı konular ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, “Anıtsal Yapılar” ın ilk örneklerinden yola çıkılarak Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde bulunan önemli örnekleri açıklanmış, daha sonra ise bu yapılar üzerinden sosyal, ekonomik ve kültürel karmaşıklık irdelenmiştir.

Bahsi geçen Anıtsal Yapılar bu çalışmada genel olarak “Kamu” yapısı olarak ele alınmıştır. Çünkü yukarıda da ele alındığı üzere Neolitik Çağ'da dinin ya da dini işlevlerin ne kadar baskın olduğu ya da hayata ne denli etki ettiği bilinmemekle birlikte arkeolojik kanıtlardan da yoksundur. Ancak bahsi geçen yapılarda kült ya da inançsal bir uygulama olsun ya da olmasın çok işlevli oldukları birçok buluntu ile kanıtlanmıştır. Bu sebeple bu yapıların yerleşimin ortak kullanım alanları oldukları düşünülmekte ve bu sebeple “halk” yapıları olarak ele alınmaktadır.

1.2.2. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Sosyal Yeri

Neolitik Çağ yerleşimlerinin odak noktasını oluşturan “Anıtsal Yapılar”, yerleşim hakkında ayrıntılı bilgiler veren önemli buluntu gruplarındandır. Bahsi geçen yapılar yerleşimlerden önce mi sonra mı kurulduğu kesin olmasa da bu konu ile ilgili bilgileri yapıların planlamalarıyla çözmek mümkün gibi görülmektedir. Diğer bölümlerde ele aldığımız merkezlerde anlaşılabilirdiği

kadarıyla anıtsal yapılar yerleşimin belli noktalarına yerleştirilmekte ve konutlar bunun çevresine oturtulmaktadır ya da konutlardan bağımsız bir alanda inşa edilmişlerdir. Her iki şekilde de anıtsal yapıların ya tam çevresi ya da belli bir alanı boş bırakılmış ve bu alan ihtimalle ortak kullanım alanı olarak kullanılmıştır. Bunun dışında yapının içinde ele geçen günlük kullanım aletleri, farklı işlevleri gösteren alanları/bölmeleri ve çok kişiyi barındırabilecek büyüklükleriyle dönemin toplanma alanları gibi görülmektedirler. Konutlarda sosyal hayat ile ilgili pek bilgi olmasa da bahsi geçen anıtsal yapılarda çok işlevlik bu sosyal hayat hakkında bilgi vermektedir. Özellikle bu anıtsalların çevresinde ve içinde ele geçen arkeolojik buluntular büyük kanıtlar niteliğindedir.

Yukarıda anıtsal yapıların maddi kalıntılar üzerinden değerlendirmesi yapılırken aynı zamanda bunlar üzerinden dönemin birçok sosyal durumuna öneriler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunlar genellikle yerleşim içi ilişkiler, beslenme, konaklama, iş paylaşımı, eğlenceler, törenler gibi birçok olguyu kapsamaktadır.

1.2.3. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Ekonomik Yeri

Neolitik Çağ “Anıtsal Yapıları” dönemin avcı-toplayıcı yaşam biçimine göre şekillendirilmiş, bazen içinde ya da çevresinde bölme veya ek olarak yapılan depolama yapıları ile ele geçerken, yapıların etrafında bulunan çok miktarda hayvan kemikleri ile birlikte av hayvanlarının bu yapılarda ya da çevresinde tüketildiği düşünülmektedir. Kısmen sosyal hayatı da gösteren bu kanıtlar ekonomik olarak ele alınmaktadır. Eğlence, tören ya da farklı şekillerde av hayvanlarının ya da toplanan bitkilerin bu yapı çevresinde tüketilmesi insanların birlikte hareket ettiğini göstermektedir.

Yukarıda ele alınan konunun aslında maddesel unsurlarını oluşturmaktadır, ancak ekonomi konusu tüm Neolitik Çağ ve sonrasında da ana etken durumundadır. Neolitik Çağ'da ekonomi hem sosyal hayatı hem de kültürel çeşitlenmeyi etkilemektedir. Değerlendirme sonuç kısımlarında ayrıntılı ele alınacak olan bu konu kısmen coğrafya ve iklimle ilişkilidir.

1.2.4. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Kültürel Yeri

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde en eski anıtsal yapının hangi tarihe ve hangi yerleşime ait olduğu kesin olmasa da ilk kurulumlarından son

kullanımlarına kadar sürekli değişim geçirmişler ve bu değişimler küçük farklılıklarla nerdeyse her yerde aynı olmuştur. Sadece bu anıtsal yapılarda değil aynı şekilde diğer mimari yapılarda ve buluntularda da fark edilmektedir. Birbirlerinden oldukça uzakta olan ve dönemin ulaşım şartlarına göre oldukça iyi bir etkileşimin olduğu görülmektedir. Diğer bölümlerde bahsi geçen buluntular ve mimari özellikler üzerinden kültürel benzerlikler ve farklılıklar ele alınmıştır. Aslında dördüncü bölümde bölgelerle ele alınan yerleşimler bu doğrultuda oluşturulmuştur.

1.2.5. Sınıfsal Ayrımlar, Eşitlikçi Toplum ve Ata Erkillikten Ana Erkilliğe Geçiş

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin Neolitik Çağ'ının ele alındığı bu çalışmada her ne kadar Anıtsal Yapılar üzerinden bazı soyut kavramları ele almak güç olsa da bunlar üzerine fikirler üretmek mümkündür. Dönemin ırksal ayrımlarını gösterebilecek herhangi bir kanıt yokken, sınıfsal ayrımların olabileceği, çoğu araştırmacı tarafından “Eşitlikçi Toplum” olarak nitelendirilen Neolitik Çağ insanının düşünüldüğü kadar eşitlikçi olmadığı akla gelmelidir. Bunlar üzerine aşağıda ele alınacak konular ve değerlendirmeler sonucunda bir takım çıkarımlar oluşturulmuştur. Ayrıca bariz şekilde buluntularından belli olan ve Neolitik Çağ toplumlarının bir kısmında kendini belli eden erkillik durumu söz konusudur. Erken dönemlerde görülen Ata Erkillik, geç dönemlerde Ana Erkil'e dönüşmüştür. Aslında bu konuların hepsi birbiri ile ilişkili iken asıl konular sosyo-ekonomik durumlarla açıklanabilir.

1.2.6. Coğrafya ve iklimin Etkisi

Çalışmanın içinde oldukça ayrıntılı ele alınan bu başlık, konumuzu oldukça ilgilendirmektedir. Coğrafya ve iklim yapısı ilk yerleşimlerin kurulmasından terk edilmesine, yaşam tarzlarından mimari özelliklere kadar birçok şeyi etkilemektedir. Yerleşimlerin konumlandırıldığı alanlar genellikle yaşam tarzlarına uygun olmakla birlikte hammadde ve çeşitli alanlara geçiş için müsaittir. Ancak bu sürekli aynı şekilde devam etmemiş, belirli yerlerde ilk yerleşimler kuraklıklardan ve kaynak eksikliklerinden dolayı göç etmiş ya da yaşam modelini değiştirerek göçebe ya da yarı göçebe hale dönüşmüştür. İklim ve Coğrafya insanı direkt etkilediğinden, insan ile ilgili çoğu şeyde etkilenmektedir.

Örneğin Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde, yerleşimlerin odak noktası olan özel/anıtsal yapılar, Çanak-Çömlekli Neolitik ile birlikte kullanılmamış, bunun yerine birçok odalı depolama yapıları tercih edilmiştir. Bunun sebepleri ise insanların avcı-toplayıcı yaşam modelinden üretici yaşam modeline geçmesi, mülkiyet ve hiyerarşi kavramların ortaya çıkmaya başlaması, Holosen'de görünen ani iklimsel değişimler gibi birçok neden gösterilebilir.

Örneğin; Akkermans ve diğerlerinin (2011: 230-231) Tell Sabi Abyad yerleşiminde yürüttükleri çalışmalarda, özellikle MÖ 6.200 yıllarında insanların yerleşimi tam olarak terk etmediğini, ancak höyük üzerinde yer değiştirdiklerini iletmışlerdir. Bununla birlikte yapılarda bir değişim yaşandığı ve çok odalı depolama yapılarının geniş yer kapladığı görülmektedir. Bu değişimlerle birlikte halk, tarıma ve evcilleştirilmiş doğaya (genellikle domuz ve bazı bitkiler) dayanan özerk hanelere bölünmüş, hem göçebe ya da yarı göçebe insanlardan hem de yerleşik tarımcı insanlardan oluşan çeşitlenmiş bir alan haline gelmiştir. Bu değişimlerin ana nedeninin iklim olduğu belirgindir.

1.2.7. Din-İnanç-Sembolizm ve Neolitik İlişkisi

Din ve inanç, yaşamın başlangıcından bu yana sürekli var olmuş, insan ile birlikte daha etkin hale gelmiştir. Özellikle insan üzerinde hayatı biçimlendirmesinde ve buna göre yaşamasında dinin oldukça etkisi olduğu bir gerçektir. Ancak bunu Neolitik Çağ için söylemek ne kadar doğrudur. Yukarıda dinin tanımlamasında da görüldüğü üzere; Din, belli kurallar üzerine işleyen ve bu kurallar doğrultusunda yaşama etki eden bir kurumdur. Bu sebeple Neolitik Çağ için din olgusu karmaşıklığa yol açmaktadır. Çünkü bu dönem insanının ilk öncelikleri yaşama, beslenme ve korunmadır. Şuana kadar kazıları yapılan Neolitik Çağ yerleşimlerinde dini ya da dini bir işlemi kesin kanıtlayan (din ile ilişkili yorumlanmış buluntular vardır, ama kesinlik yoktur) bir buluntu olmaması bu durumu daha da karmaşık yapmaktadır. Buna rağmen inanç ile ilgili buluntular kesindir bunlar ölü gömmede, anıtsal yapılarda ve bazı konutlarda (Çatal Höyük örneği gibi) görülmektedir.

Göbekli Tepe, Nevalı Çori, Akarçay Tepe, Mezraa Teleilat, Mureybet, Jerf El Ahmar, Dja'de gibi yerleşimlerde dini unsurlar olarak görülen bazı heykel ya da bezemeler din ile birlikte düşünülmüşse de bunun farklı amaçları olmalıdır. Sembolik bir takım unsurların sadece din ile oluşturuldukları genel kabul görmektedir. Ancak bunların sanatsal bir uygulama olması ya da yapının

süslenmesi gibi durumların da düşünülmesi gereklidir. Aşağıda da değinileceği üzere Neolitik Çağ anıtsal yapıları bulundukları yerleşimin en önemli, en görkemli yapılarıdır ve bu doğrultuda bu yapıların süslenmesi de olağan gibidir. Örneğin; Göbekli Tepe yerleşiminde ÇÇNA sonlarına tarihlendirilen yuvarlak yapılarda ortaya çıkarılan birçok hayvan heykeli ve devasa "T" biçimli payelerde hayvan bezemesi bulunmaktadır. Schmidt bu bezemeleri dinsel olgular olarak yorumlamış ve bu alanın tapınak olabileceğini ileri sürmüştür. Bu sembollerin ayrıntılı incelemesi yapıldığında ise aslında bu hayvanların bölgede yaşayan türler olduğu görülmektedir. Bunun dışında dönemin yaşantısında korku önemli bir etken olmalı ve dine ya da inanca etki etmelidir. Bu sebeple daha çok büyük yırtıcıların işlenmesi hatta bazı durumlarda hayal gücü eklenerek farklı yaratıklar yapılması daha uygun olmalıdır. Ancak Göbekli Tepe' de örümcek gibi böceklerden, balıklara, birkaç çeşit kuşa ve sürekli avlandığı bilinen domuzla oldukça fazla yer verilmiştir. Bu sebeple sembolik bezemelerin dinle ne kadar bağlantılı olduğu sorunsalı ortaya çıkmaktadır. Bir başka örnek ise boğa ya da öküzün gücü o dönemde oldukça deneyimlenmiş olunmalı ki çoğu yerleşimde kafatasları yapılara süsleme ya da güç gösterisi olarak asılmış ya da konulmuştur (Hallan Çemi, Çemka Höyük, Mureybet, Nemrik 9 gibi yerleşimlerde). Göbekli Tepe'de de aslan ya da panter gibi boğa işlenmiş, fakat diğerlerine nazaran daha az sayıda ve daha az görkemli işlenmişlerdir. Kısmen Göbekli Tepe' de çevrede bulunan hayvanların işlenmesi aslında bir doğa inancını (Animizm) yansıtmaktadır. Ancak bunun kesinliği bile kuşkuludur. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler ilerleyen bölümlerde ele alınmıştır. Çalışmada değerlendirme kısmında ayrıntılı ele alınan bu sorunsal erken dönemlerden Neolitik Çağ sonuna kadar bazı örneklemeler ve önerilerle desteklenmiştir.

1.2.8. "Kamu", "Kült" ve "Tapınak" Kavramları Üzerine

Kamu kelimesi yukarıda tanımladığı gibi "Halk" anlamına gelip halkı, toplumu ifade etmektedir. Kült ise birçok anlama gelmesine rağmen konumuz dâhilinde ele alınan dini yönüdür. Aslında kült tanımı yine halkı ilgilendiren bir durum olduğundan kamu içinde yer almaktadır. Konumuzu ilgilendiren Neolitik Çağ anıtsal yapılarında durum farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma aslında kısmen zorlamadır. Bu konuya değinecek olursak kamu ve kült yapıları insan temelli kavramlardır ve insani vasıflarla ilgilidir. Kamu, daha genel bir ifade olurken kült sadece din, tören gibi anlamları içermektedir. Bu konuda sürekli bir tartışma

Arkeoloji Bilimi'nde süre gelmektedir. Neolitik Çağ Anıtsal Yapıları, Kamu Yapıları mı? Kült Yapıları mı? Bu sorunun cevabı ne yazık ki Neolitik Çağ için şuan cevaplanamayacak, ancak bazı araştırmacıların zorlama ile bu dönem yapılarının “Kült Yapıları” olduğu yönünde önerileri bulunmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi dönemin anıtsal yapıları içinde din ya da onunla ilgili veriler ya hiç yok ya da çok az ele geçmiş birkaç somut veriye dayanmaktadır. Bunun aksine bahsi geçen yapılarda birçok işlevin yapıldığı birçok somut kanıt ile belgelenmiştir. Özellikle bazı yapılarda ortaya çıkarılan sembolik ya da uygulamalar bu yapıların “Kült” ya da “Tapınak” olduğu yönünde görüşlere vesile olmuştur. Bu çalışmada ise bunlar hakkında görüşler, tartışmalar ele alınmış, bahsi geçen yapıların aslında kült ile alakalı olup, ancak bununla birlikte kanıtlanmış birçok işlevinin olduğunu ve bu nedenle “Kamu” yapıları olduğu üzerine odaklanmıştır. Daha ayrıntılı bilgiler ilerleyen bölümlerde verilmiştir.

1.2.9. Anıtsal Yapıların İç Düzenlemeleri, Bölgesel Benzerlik - Farklılıklar ve Kültürel Etki

Anıtsal Yapılar tıpkı konutlar gibi insan elinden oluşturulmuştur, ancak bu yapıların işlevleri ve önemine bağlı olarak çok farklı inşa edilmişlerdir. Ebatsal olarak bulundukları yerleşimlerde kendi tabakalarından en büyük yapı olmaları bir tarafa sağlamlık yönünden de ön plandadırlar. Aynı durum iç donanımlar bakımından da görülebilmektedir. Çalışmada Yukarı Mezopotamya Bölgesi dört alt bölge olarak ayrılmış, bu ayrımlar mimari özellikler ve iç donanımlara bağlı kalınarak yapılmıştır. Ancak ayrıntılı ele aldığımız yerleşimler kendi bölgelerinde bile bariz farklılıklar göstermektedir. Her ne kadar benzerlikler geniş alanlarda kültür etkileşimini gösterse de farklılıklar yerel kültürleri ya da yerleşime ait izleri barındırmaktadır. Çalışmada bu benzerlikler ve farklılıklar ele alınarak genel bir tablo oluşturulmaya çalışılmış ve bunun sonucunda en azından kültürel bir ağı belirlenmeye gidilmiştir.

1.2.10. Anıtsal Yapılarda Kronolojik Değişimler

Bu sorunsal aslında sosyal hayat ve ekonomi ile birlikte ele alınmaktadır. Çünkü anıtsal yapılar gibi diğer mimari yapılar bu iki olgu ile birlikte sürekli değişime maruz kalmış ve kendini topluma göre uyarlamışlardır. Örneğin erken

anıtsal yapıların yuvarlak biçimli inşa edilmesi ve sonrasında dikdörtgen biçime bürünerek ek hücre ya da odalarla genişletilmesi bir ekonomik durumu işaret etmektedir. Bahsi geçen değişimler aslında toplumlarda görülen avcı-toplayıcı yerleşik durumun üretici modele geçmeye başlaması ile birlikte görülmektedir. Kısacası mimari unsurlar, diğer buluntu grupları sosyal ve ekonomik nedenlerden ötürü sürekli değişim geçirmiş, bununla birlikte kültürel etkileşiminde etkileri eklenince genel bir değişim nerdeyse her bölgede görülmeye başlamıştır. Sonraki bölümlerde ayrıntılı ele alınacak bu sorunsal aslında hedef materyalin (anıtsal yapıların) ne denli önemli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

1.2.11. Anıtsal Yapıların Gömülmesi “Yapı Kültü”

Anıtsal Yapılar, ilerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere Neolitik Çağ'ın tamamında kullanımda olan yapılar değildir. Bazı köklü değişimler dönemin nerdeyse tüm unsurlara etki ederek yok etmiş ya da değişmesine vesile olmuştur. Anıtsal yapılar ise bu değişimlerden en çok etkilenen unsurlardan biridir. Bu yapılar üretici toplum yapısı ile birlikte kullanımdan düşmeye başlamış ve daha sonrasında ise kendi bünyesinde bulunan görevler ayrı ayrı kullanılmaya devam edilmiştir. Örneğin depolama yapıları, dini yapılar gibi. Bunun dışında birde yapıların kendi dönemlerinde, uzun süre kullanımdan sonra yeni bir anıtsal yapıya ihtiyaç duyulması durumunda terk edilmeleri vardır. Bu durum eski yapının tamamen temizlenip içinin çevrede bulunan taş, toprak ya da çöplerle doldurulması durumudur ki çoğu araştırmacı bu durumu kültürel bir olgu olarak ele almaktadır. Her iki durum (yapılara tamamen ihtiyaç duyulmaması ve yeni bir yapıya ihtiyaç duyulmasından dolayı eskinin kapatılması) aslında yapıların ne denli önemli olduklarını göstermektedir. Çalışmada bu yapıların önemi, terk edilme sebepleri, doldurularak kapatılmaları ve tamamen kullanılmamaları gibi birçok sorunsala öneri oluşturulmaya çalışılmıştır.

2. YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ'NİN COĞRAFI VE İKLİMSEL YAPISI

Mezopotamya (Mesopotamia) kelimesi, ilk olarak Xnephon'nun (Ksenefon-Ksenofon) Anabasis adlı eserinde, daha sonra ise Hellenistik Dönem 'de Plybius ve Strabon gibi yazarların eserlerinde geçmektedir. Hellen dilinde *Mesos* (orta) ve *Potamos* (ırmak) sözcüklerinden türetilmiş ve "İki nehir arasında ki ülke" anlamına gelmektedir (İplikçioğlu, 2013: 45; Harmanşah, 2005: 68-69; Tekin, 2015: 90). J. Finkelstein (1962: 73) Mezopotamya/ Mesopotamia isminin aslında yerel bir kullanım olduğunu, Aramice' den Yunanca' ya çevrilmesinden önce yaklaşık MÖ 4. Yüzyıla dayanan bir geçmişinin olduğunu söylemektedir. Xnephon bu tanımlamayı ilk olarak Kuzey-Kuzeydoğu Suriye toprakları için yapmışsa da sonraki dönemlerde (Hellenistik ve Roma) bu tanımlama Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan tüm topraklar için yapılmıştır (Tekin, 2015: 91).

Mezopotamya Bölgesi, Yukarı (bazı kaynaklarda Kuzey) ve Aşağı (bazı kaynaklarda Güney) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Konumuz dahilinde ki Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin kuzey sınırını; Fırat ve Dicle nehirlerinin kaynağı oluşturan Toros Sıradağları, güney sınırını ise Irak topraklarında, Fırat Nehri üzerindeki Hit şehri ile Dicle Nehri üzerinde bulunan Samarra şehri arasına çekilen bir sanal çizgi oluşturmaktadır. Bölgenin doğu sınırını Fırat Nehri yatağı, batı sınırı ise Dicle nehri yatağı oluşturmaktadır (Finkelstein, 1962: 74; İplikçioğlu, 2013: 45; Tekin, 2015: 91). Ancak bu sınırlar Arkeoloji biliminde biraz daha değişmektedir. Özellikle kültür bölgelerine göre sınırların daha geniş alındığı söylenebilir. Bu çalışmada ele alınan bölge sınırları, kuzey sınırı yine Toros sıradağlarıyla çizilirken, batı sınırı Dicle Nehrinin biraz daha batısında bulunan Suriye/Halep şehri, doğu sınırı ise Irak/Musul-Kerkük şehrine kadar çekilmiştir. Güney sınırı ise yukarıda bahsedildiği gibi Hit ve Samarra şehirleri oluşturmaktadır (Harita 2). Bahsi geçen bölge kısmen de olsa çoğu araştırmacı tarafından kullanılan "Bereketli Hilal" olarak adlandırılan alanın kuzey kesimini oluşturmaktadır.

Bir bütün olarak Mezopotamya ya da daha geniş haliyle Yakındoğu bilinen en eski devlet temellerinin, kentsel toplumların ve en erken uygarlıkların ortaya çıktığı, yaklaşık son 2000 yıldır ise neredeyse tüm dünyanın dini olgularının doğduğu, geliştiği bir bölge olarak görülmektedir.

Yukarıda ele alındığı gibi Mezopotamya Bölgesi genel olarak iki bölgeye ayrılmıştır. Fizyografik¹ olarak oluşturulan bu bölgeler, yine aynı şekilde kendi

içlerinde de farklı bölgelere ayrılmaktadır. Yukarı ve Aşağı Mezopotamya genel bir coğrafi değerlendirme ile birbirinden ayrılırken, bunlar içinde ki bölge ayrımlar daha ayrıntılıdır. Örneğin Al-Khashab (1958: 3-4) Yukarı Mezopotamya Bölgesi'ni hem jeolojik hem de coğrafi özelliklerine göre Kuzey-Kuzeydoğu Dağları (Toroslar) ve Etekleri, Batı Çölleri ve Orta Cezire olarak dört bölgede ele almaktadır. Aşağı Mezopotamya Bölgesi'ni ise Güney Ovaları olarak tanımlamaktadır. Aslında bu ayrımlar Mezopotamya geneli için yapılmıştır.

2.1. MEZOPOTAMYA JEOMORFOLOJİSİ

Mezopotamya Bölgesi genel olarak Pleistosen' den Holosen'e kadar değişen birçok farklı Kuvaterner sedimanlarla² kaplıdır. Bu sedimanlar genellikle Mezopotamya Çöküntüsü (Mesopotamia Foredeep), Dicle ve Fırat taşkın ya da alüvyal yataklarından oluşmaktadır. Mezopotamya Çöküntüsü çoğunlukla çok büyük vadiler ve ovalarla kaplı olmasına rağmen Kuzey ve Kuzeydoğu kısımlarından tektonik tabakaların (Alp Orojenisi - Arap yer tabakasının etkisi vardır) sıkıştırması sonucu yükselmiş dağlarla çevrilidir (Sissakian ve Mohamed, 2007: 55-56; Jassim ve Al-Jibouri, 2009: 54-55; Fouad, 2010: 58; Yacoub, 2011a: 8-9; Yacoub, 2011b: 48; Harita 3).

Mezopotamya Çöküntüsü, Pliyosen ve Erken Pleistosen dönemlerde Alp Orojenisinin son aşamalarında, Zagros yer tabakasının itme-katlama olayının bir parçası olarak görülmektedir. Bahsi geçen havza-vadi Kuvaterner dönemde sedimanlarla (kayaç, kum gibi parçalanmış tortullarla) dolmuş ayrıca arazini bazı yerlerinde Tersiyer dönemden kalma kalıntıların varlığı da görülmektedir. Bu sonuçlardan sonra Mezopotamya Ovası (alüvyal dolgu) genel olarak üç ana stratigrafi içinde oluşumunu tamamlamış gibi görülmektedir. Bunlar; Erken - Geç Pleistosen ve Holosen'den oluşmaktadır. Pleistosen dönemde yer kabuğu akıntıları, farklı kayaçların yerinde parçalanması ve eğimler sonucu olan akıntılardan bir oluşum varken Holosen'de Mezopotamya Vadisi/Ovası nehirler, akarsular, göller ve deniz çekilmelerinden kaynaklanan oluşumlar göstermektedir. Aşağı Mezopotamya Bölgesi ise Holosen başlangıcı ile deniz çekilmeleri sonucu oluşmaya başlamış, kuzeyden gelen akarsuların alüvyonları ile birlikte dolarak son halini almıştır. Mezopotamya Çöküntüsü'nün çevre oluşumları ise Kuvaterner ve öncesine kadar giden farklı dönemlerde oluşumlara aittir. Aslında çöküntünün

¹ Bir yerin ya da bölgenin jeomorfolojik olarak tanımlanmasıdır. Bahsi geçen bölgeler oluşum şekillerine göre coğrafyacılar tarafından oluşturulmuştur.

² Erken dönemlerde oluşan kayaçların parçalanması, aşınması veya kumlanması sonucundaki oluşan parçacıklara denir (Tortul Kayaçlar).

dolmasından önce aynı oluşumlardan bahsetmek mümkündür. Litoloji (Taş bilimi) üzerinden yapılan tarihlendirmeler farklı formasyonların farklı dönemlere ait olduğunu göstermektedir. Bunlardan bir kaçını ele alacak olursak Damman (Orta/Geç Eosen), Fırat (Erken Miyosen), Dibdibba (Erken Pliyosen), alanın kuzey ve doğu sınırlarında ise Injana (Geç Miyosen), Bai Hassan (Pliyosen – Erken Pleistosen) oluşumları görülmektedir (Sissakian ve Mohamed, 2007: 88-89; Jassim ve Al-Jibouri, 2009: 66; Yacoub, 2011b: 49-50).

Yukarıda sayılan formasyonlara ait bazen aynı tür bazen ise farklı litik (taş) özellikleri görülmektedir. Ancak genel olarak ele alırsak konglomera bir arazi, neredeyse genelinde görülen karbonat tortul kayaçlar, kum, çört, magmatik ve metamorfik kayaçlarla kaplıdır. Metamorfik kayaçlara örnek olarak mermer, gnays, ardüvaz, şist ve kuvars taşlar örnek verilebilir. Mezopotamya'nın özellikle kuzey kısmında (özellikle Bai Hassan formasyonunda) karbonat tortul kayaçlardan olan kireç taşı, kalker ve alçı taşı gibi oluşumlar oldukça fazladır (Yacoub, 2011: 49-50).

Mezopotamya ilk oluşumlarından Holosen'e kadar geçen sürede birçok değişim yaşamıştır. Holosen ile birlikte günümüze kadar değişimler genellikle akarsular tarafından şekillendirilmiştir. Bunun sonucunda özellikle Yukarı Mezopotamya'da birçok vadi ve ova yer alırken Aşağı Mezopotamya tamamen alüvyal ovalardan oluşmaktadır. Yukarı Mezopotamya'da özellikle Dicle ve Fırat etkenlerinden ve diğer akarsulardan kaynaklı bazı oluşumlar görülmektedir. Sürekli yatak değiştiren bu akarsular aşınmayla vadileri oluştururken, bunun sonucunda çoğu yerde birikinti konileri, ovalar ve bataklıklarda oluşturmaktadır (Sissakian vd., 2020: 19-20). Dicle ve Fırat arası neredeyse tamamen bir düzlük görünümünde olup aslında büyük Mezopotamya Ovası'nı oluşturur; ancak bunun dışında farklı bölgelerde ovalar varken Büyük Mezopotamya Ovası' da kendi içinde bölünmektedir. Çünkü bölgede ovaların oluşumu taşkınlar sonucu şekillenmektedir. Genel kabul gören ve bu şekilde ele alınan birkaç ovayı sıralarsak eğer; Fırat Nehri taşkın ovası, Dicle Nehri taşkın ovası, Adhaim Nehri taşkın ovası, Diyala Nehri taşkın ovası, Wadis (Dağ Eteği nehirleri) taşkın ovaları ve Shatt Al-Arab taşkın ovası en belirgin olanlarıdır. Bunlar dışında Kuzey Suriye topraklarında bulunan Balikh Ovası ve Vadisi, Irak-Suriye arasında bulunan Khabur (Habur) ovası ve vadisi, Türkiye sınırlarında ki Dicle ve Fırat temelli ovalar ve tektonik hareketler sonucu oluşan ovalar görülmektedir (Harran Ovası, Nizip Ovası, Ceylanpınar/Altınbaşak ovası gibi (Causa vd., 2017: 437-439; Sissakian vd., 2020: 21-22).

2.2. MEZOPOTAMYA SU KAYNAKLARI

Bölge temelde iki nehir tarafından beslenmekte ve geçmişten günümüze bu sebeple dikkat çekmektedir. Her ne kadar son 200 yıl içinde petrol daha önemlide olsa nehirlerin önemi devam etmektedir. Bölgenin en önemli iki akarsuyu Dicle ve Fırat nehirleridir. Tıpkı Mezopotamya ismi gibi Dicle = Tigris ve Fırat = Euphrates isimleri de Yunanca kökenlidir. İlk yazıtlarda, Dicle'nin orijinal adı "İdiglat", Fırat'ın ise "Baranum" olarak geçmektedir. İncil'de ise İbranice dilinde Dicle "Hiddeel", Fırat "Prat" olarak geçmektedir. Bu iki nehir semavi dinlere de konu olmuş, üzerlerine pek çok yorumlama yapılmıştır (Rowton, 1969: 307-308; Cole ve Gasche, 1999: 4; Bertman, 2003: 2; İplikçioglu, 2013: 45).

Fırat Nehri, Van Gölü'nün kuzeyindeki Karasu ve Murat Nehirlerinden beslenerek Güneydoğu Toros Dağlarında yönelmekte ve bu alanda aldığı bol yağış suları ile birlikte Mezopotamya içlerinden güneye devam etmektedir. Yaklaşık 2.700 kilometrelik uzunluğuyla güneybatı Asya'daki en uzun nehirdir. Dicle Nehri, kaynağını Toros Dağlarından alırken çevrede bulunan birçok akarsu tarafından desteklenerek Mezopotamya içlerinden güneye inmektedir. 1.840 kilometrelik boyu ile Fırat Nehrinden sonra ikinci uzun nehirdir (Rowton 1969: 5; Berry vd., 1970: 131; Cullen vd., 2000: 856; Bertman, 2003: 2; Morozova, 2005: 402-403). Fırat ve Dicle Nehirleri güneye doğru aldıkları yolculukta birkaç kola ayrılırken aynı şekilde farklı daha küçük akarsularla da beslenmektedir. Her ne kadar bölünmeler yaşansa da iki nehir yıl içinde sürekli değişim geçirmektedir. Bu değişimlerin en büyükleri yağışların yıl boyu arttığı aylarda ve bölgelerde yaşanmaktadır. Genellikle bu değişimler Kasım-Mart ve Nisan-Mayıs aylarında görülen kar yağışlarının erimesi veya yağmur yağışlarında görülmektedir (Cullen ve deMenocal, 2000: 856; Morozova, 2005: 406).

Bu iki nehir Türkiye topraklarında doğarak güneye doğru ilerlemektedir. İki nehrin oluşturduğu vadilerin batısını Suriye çölleri, kuzey ve doğusunu Türkiye ve İran dağları, güneyini Basra Körfezi kapatmaktadır. Nehirler denize boşalmadan önce Aşağı Mezopotamya'da Shatt al-Arab'da birleşmektedirler. Bu sebeple bu bölge oldukça alüvyal bir dolgu ile kaplıdır. Erken dönemlerde iki nehrin birleşmeden denize döküldüğüne ait kanıtlar bulunmaktadır, bunlardan en önemlisi nehir yataklarından anlaşılmaktadır. Fırat Nehri Türkiye sınırlarında Murat ve Karasu nehirlerinden, daha güneyde ise Balikh ve Khabur (Habur) nehirlerinden beslenir. Balikh Nehri Kuzey Suriye topraklarında bulunurken geniş bir ova içinde akmaktadır. Khabur Nehri ise Irak topraklarında, daha çok Cezire Bölgesi'nde yer almaktadır. Ve bu toprakları sulamaktadır. Balikh ve

Khabur nehirlerinin aktığı bölgeler aynı zamanda birer vadi niteliği taşımaktadır. Dicle Nehri ise çoğunlukla Irak topraklarında olan Büyük-Küçük Zap ve Diyala nehirlerinden beslenir (Rowton, 1969: 310; Bertman, 2003: 2-3).

2.4. DOĞAL KAYNAKLAR

Mezopotamya Bölgesi'nin en önemli doğal kaynakları başta da ele aldığımız gibi su kaynakları olan Dicle ve Fırat nehirleridir. Bunlar dışında diğer küçük akarsularla birlikte bölge sulamaya açık hale gelmiştir. Her ne kadar Holosen boyunca kuraklaşan topraklar, erken dönemlerde çiftçilik faaliyetlerinin başlamasına etken olmuştur. Bahsi geçen erken dönemlerde Yukarı Mezopotamya Bölgesi bu özelliği ile dikkat çekerken Aşağı Mezopotamya Bölgesi daha geç dönemlerde daha ön plana çıkmaya başlamış ve ilk kent toplulukları gibi (Sümerler) oluşumlara ev sahipliği yapmıştır.

Bölgede genel olarak yüzeyde de görülebilen Miyosen zamandan kalan kumlar, killi, siltler, alçı taşları, kalker ve kireç taşları ile kaplıdır (Thalen, 1979). Yapılarda genellikle kil, toprak kullanımı varken bazen kalker ya da kireç taşı da kullanılmıştır. Özellikle bölgenin Neolitik Çağ'ına ait yerleşimlerde yapılan analizler sonucu bölgenin geniş bitki ve ormanlıklarla kaplı oldukları kanıtlanmıştır. Bu kaynakların en erken dönemlerden beri mimaride kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar dışında bölgenin özellikle günümüzde oldukça ilgi gören diğer bir doğal kaynağı petroldür. Geçmiş de petrol pek kullanılmamış olsa da yüzeyde yumuşakça ya da katı halde ele geçen petrol ürünü "*bitümen*" yaygın kullanılmıştır (Oppenheim, 1977: 44, 96). Genellikle bu ürünün yapışkan özelliği tercih edilmiş, inşaatlarda harç malzemesi olarak tercih edilmiştir. Bölge bazı kaynaklardan yoksun olmasından dolayı en erken dönemlerden günümüze kadar sürekli devam edecek olan bir ticaret/takas ağı oluşturmaya başlamıştır. Erken dönemlerde obsidyen, bazı taşlar (klorit, bazalt gibi) daha sonrasında ise demir, gümüş, altın, bakır, kalay, gibi madenlere yönelmiştir. Tunç Çağları'nda ve sonrasında ahşap ticareti bile yapmaya başlamışlardır (Oppenheim, 1977: 84-88; Roaf, 1996: 33-34; Ochsenschlager, 1992: 50-52; Willcox, 1992: 16-17; Potts, 1997: 91-120). Yakınoğu toprakları oldukça zengin kaynaklara sahip olmasına karşın Yukarı Mezopotamya Bölgesi bu kaynaklara yeterince sahip değildir. Özellikle yukarıda bahsedildiği gibi demir, bakır nikel gibi obsidyen kaynaklar çeşitli bölgelerden elde edilmiş ve hatta bu ihracat daha da güneye, Güney Levant topraklarına değin ulaşmıştır.

2.5. İKLİM: HOLOSEN BAŞLANGICINDAN NEOLİTİK ÇAĞ SONUNA MEZOPOTAMYA

En eski çağlardan günümüze değin yaşama yön veren iklim sürekli değişkenlik geçirmiş soğuk, sıcak ya da ılık biçimleri ile çeşitli medeniyetleri şekillendirmiştir. İklim ve iklim ile gelen birçok yağış günümüzde oldukça kurak olan Mezopotamya Bölgesi'ni MÖ 12.000'lerde ilk yerleşimlerin kurulmasına ve insanların yavaş yavaş üretime geçmesine vesile olmuştur. Mezopotamya, kurak ve ya yarı kurak (Subtropikal yüksek basınç kuşağı) bir iklim kuşağında yer almaktadır. Son buzul çağı son evresi olan Genç Dryas'ın bitmesiyle başlayan (yaklaşık 12.000 yıl önce) ve günümüze değin devam eden son jeolojik devreye Holosen denir. Yunanca'da "Tamamen Yenilenmiş" anlamına gelen bu devre birçok yeniliğin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Geçmişin iklim bilgilerini elde etmek için çeşitli dallarda ki bilim insanları farklı yöntemler ve farklı alanlar kullansa da hepsinin genellikle sonuçları aynıdır. Yine de en yakın bilgiler Mezopotamya Bölgesi için göl ve havzaları, mağaralar ve arkeolojik kazılar sonucu elde edilen verilerden sağlanmaktadır (Wick vd. 2003: 665-675; Cullen vd., 2000: 379-382; Bar-Matthews ve Ayalon, 2011: 163-171; Engel vd., 2012: 131-141; Litt vd., 2012: 95-105). Bunlarla birlikte Doğu Akdeniz Havzası ve Kızıldeniz gibi büyük su yatakları kullanılmaktadır (Rossignol-Strick, 1999: 515-530; Emeis vd., 2000: 259-280). Bahsi geçen alanlarda veya Mezopotamya Ovası'nda geçmiş iklim değişimlerini anlamak ve ortaya çıkarmak için kullanılan en yaygın göstergelerden biri Jeokimyasal analizler sonucu alanın buharlaşması ve bunun sonucunda oluşan bağımsız bağıl nem ölçüsüyle oksijen izotoplarının oranlarıdır. Bu sebeple çoğunlukla bu ortama elverişli yerler tercih edilmiştir (Wick vd. 2003: 667; Bar-Matthews vd., 2003: 3181).

Lucia Wick ve diğerleri (2003: 666, 673) tarafından Van Gölü ve çevresinde yaptıkları analizler sonrası hem gölün olduğu bölge hem de daha güney kesimleri aynı göstergeleri iletmektedir. Çünkü Van Gölü ve çevresi yıllık yağış ortalamasının fazla olması ve yüksek basınçlı Subtropikal kuşağın iklim dalgalanmalarına karşı hassas olmasından Mezopotamya ile karşılaştırılabilir. Bu verilere göre bahsi geçen bölgeler Genç Dryas ve Erken Holosen sırasında çok kurak koşullar gösterirken ardından yaklaşık MÖ 10.500'lerde ani bir ısınma görülmektedir. İsrail sınırlarında bulunan Soreq (Bar-Matthews vd., 2003: 3190) ve Lübnan sınırlarında ki Jeita (Verheyden vd., 2008: 378), karstik mağaralarında yapılan analizlerde ise erken dönemlerde yağışların artmaya

başlandığı görülmektedir. Erken Holosen'de yukarıda verilen analizlik alanlar alınan örnekler neticesinde tüm Yakınoğu'da yaklaşık MÖ 9.300'lerde havanın daha ısındığı ve nem miktarının giderek arttığı görülmektedir (Denies vd., 2015: 297; Denies vd., 2016: 6). Yapılan analizler Yakınoğu'da klasik Akdeniz ikliminin yerleşmeye başladığını gösterse de bölgenin sürekli yağış almasının sebebi çözülememiştir. Genellikle Afrika Yaz Musonu ya da Tropikal mevsim geçişleri olarak düşünülmüştür (Guagnin vd., 2016: 1829; Engel vd., 2017: 265; Enzel vd., 2015: 71). İklimin değişimine bağlı olarak Doğu Akdeniz Havzasında değişimler görülmeye başlanmış bunun en önemli kanıtı ise bölgede tuzluluk oranının düşmeye başlamış olmasıdır (Emeis vd., 2000: 259-280).

Erken Holosen'den Orta Holosen'e geçişte fazla bir değişim görülmemektedir. Ancak bazı analizler bölgesel bir nemlilik ve yağış değişkenliğini göstermektedir. Litt ve diğerleri (2012: 102-103) Ölü Deniz Havzası'ndan aldıkları polen kayıtlarına göre Yakınoğu'nun MÖ 10.000 ve MÖ 6.500 yılları arası sıcak ve kurak bir iklim yaşadığını ileri sürmüştür. Ancak Van Gölü, Soreq ve Jeita mağaralarında alınan analiz örnekleri daha farklı bir iklimi göstermektedir. Soreq Mağarasında MÖ 8.500-7.000 yılları arası Yakınoğu'da yüksek yağış izleri varken, aynı şekilde Jeita Mağarasında MÖ 9.200-6.500 yılları arası nemli bir iklim göstermektedir. Benzer özellikler Van Gölü için MÖ 6.200-4.000 yılları arası için geçerlidir. Holosen sırasında Yakınoğu'da MÖ 4.200-4.000 yıllarında sıcak ve kurak iklim şartları görünmeye başlamıştır, Litt ve diğerlerinin (2012: 102-103) Ölü Deniz havzasından elde ettikleri sonuçlar bu sebeple kesin sonuçlar olmadıkları görülmektedir (Bat-Matthews vd., 2003: 3195; Dinies vd., 2016: 11; Engel vd., 2012: 135).

Orta ve Geç Holosen geçişte oldukça belirgin bir ısınma izlerine rastlanmaya başlamıştır (Van Gölü sonuçlarına göre yaklaşık MÖ 4.200'lerde). Akdeniz iklimi kış yağmurları azalmaya başlamış, nemlilik düşmüş ve karasal iklim görünmeye başlamıştır. Jeita Mağarasından alınan analizlerde ise yağış MÖ 6500'lerden itibaren düşmeye başladığı ve MÖ 4.binden itibaren nemli iklimde kademeli düşüş yaşandığı görülmektedir. Soreq ve Geijkar Mağaralarında ise benzer bir durum görülmektedir. Günümüzden yaklaşık 7000 yıl önce kuraklığın başladığı ve artarak günümüze geldiği görülmektedir. Tüm Yakınoğu'da yukarıda bahsi geçen analizler sonucunda MÖ 7000'lerden sonra karasız bir iklim rejimi başlamış, bölgesel ısınmalar ve soğumalar farklı dönemlere yansımıştır (Wick vd., 2003: 673; Verheyden vd., 2008: 378-380; Bar-Matthews vd., 2003: 3195; Flohr vd., 2013: 1532; Bar-Matthews ve Ayalon, 2011: 168; Bar-Matthews vd.,

1999: 91; Bond vd., 1997: 1263). Azımsanmayacak tek bir gerçek MÖ 7000'den sonra bölgenin kuraklık yaşamaya başlamış olmasıdır. Bahsi geçen tarihten itibaren farklı nedenlerden ötürü hızlı iklim değişimleri (RCC) yaşanmıştır. Kuzey Atlantik Salınımları, Enlem ve Atmosferik nedenler bunlardan bazılarıdır.

2.5.1. "8.2 ka" İklim Olayı

Holosen içinde, çoğu kişilerce "Küresel Isınma" ile ilgili görünen sıcaklıkların artması sonucu geçmişten günümüze farklı, hızlı iklim değişimleri yaşanmıştır. Bunlardan biri, Grönland Buz Çekirdeği'ne bağlı yaşanan ve belirgin izleri ile hissedilen günümüzden yaklaşık 8.200 yıl önce başlayan değişiklikler (Alley vd., 1997: 483-484; Thomas vd., 2007: 72; Kobashi vd., 2007: 1213). Genel olarak "8.2 ka" olarak adlandırılan bu hızlı iklimsel değişim özellikle Kuzey Yarı Küre'de olmak üzere deniz, göl ve karada çok iyi gözlemlenebilmiştir (Rohling ve Palike, 2005: 976; Wiersma, 2008: 19).

Bu iklim değişimin Mezopotamya için ayrıntılı yapılmış bir çalışması henüz bulunmamasına rağmen, dünya çapında etkileri olduğundan genel olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Yine de Van Gölü, Soreq ve Jeita Mağaralarından alınan örneklerde değerlendirilmiştir. Van Gölü kayıtlarına göre bu dönemde ani bir nem yükselmesi yaşanmış, ancak yine aynı şekilde düşmüştür (Wick vd., 2003: 673). Aynı durum Soreq mağarası içinde geçerli iken Jeita Mağarasında bu durum gözlemlenmemiştir. Araştırmacılar tarafından bölgesel etki olabileceği düşünülmüş, ancak geniş bir alana etki eden "8.2 ka" iklimsel olayının bölgesel bir dağılım izlemesinin muhtemel olmadığını da eklemektedirler. Bu sebeple bazı analizlerin doğruluğu tartışmaya açmış ve yeniden araştırma konusu olmuştur. Yeni araştırmalarda düşünüldüğü gibi analiz sonuçlarında hata bulunmuş ve bu son sonuçlarla birlikte Soreq ve Jeita Mağaralarından yola çıkılarak tüm Yakınoğu'da MÖ. 6.600-5.800 yılları arasında kuraklık olaylarını kanıtlamıştır. Bahsi geçen bölge için bu kuraklıklar belli aralıklarla sürekli devam etmiş gibi görünmektedir (Bar-Matthews ve Ayalon, 2011: 168; Mayewski vd., 2004: 251).

2.5.2. Holosen'de Mezopotamya Peyzaj (Landscape) Değişimleri

İklim ve yeryüzü şekilleri/kaynakları insanı varoluşundan bu yana her şekilde etkilemiş, insan tüm yaşamını buna göre şekillendirmiştir. Özellikle Neolitik Çağ başlarında G. Childe tarafından öne sürülen "Neolitik Devrim"

tamamen bu olgulara bağlıdır. İnsan ilk başlarda doğaya göre hareket ederken Neolitik Çağ ile birlikte doğaya hükmetmeye başlamış ve buna göre hayat modeli oluşturmuştur. Her ne kadar insan doğaya hükmetmiş gibi görünse de (antropojenik etki) aslında insan doğaya bağımlılık oluşturmuş, bölgede oluşan kuraklıklar gibi etkenlerden dolayı sürekli arayış içinde olmuştur ya da elindekilerle yetinmeyi öğrenmiştir.

Yakınoğu veya Mezopotamya'nın bitki örtüsüne ait veriler genellikle göl ve deniz havzasından toplanan polenlerden ya da Arkeobotanik çalışmalardan edinilmektedir.

Mezopotamya Bölgesi'nde polenler üzerinde çalışma oluşturacak alanlar az olduğundan genellikle yakın yerlerde ki analizler temel alınmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Göbekli Tepe, Jerf El Ahmar, Nemrik 9 ve Tell Sabi Abyad gibi arkeolojik kazı merkezlerinde yapılan çalışmalar bölgenin Neolitik Çağ'daki peyzajı hakkında bilgi vermektedir.

Bölgenin çevresinde yapılan polen analizleri sonucu Erken Holosen'de geniş bir alanda meşe, fıstık ve badem ağaçlarının izlerine, bozkır ormanlarına ve geniş bir çeşitlilik gösteren ot/bitkilere rastlanmaktadır (Roberts vd., 2011: 155). İlerleyen zaman ve iklimsel değişimlerle meşe ağaçlarında ve çeşitli bitkilerde azalmanın görüldüğü, özellikle MÖ 6.500'lerde bölgeye kuraklığın boy göstermesi ile ovalarda ağaç, bitki gibi doğa unsurlarının azaldığı düşünülmektedir (Miller, 1997: 198; Roberts vd., 2011: 156-157). Diğer bölümlerde de değinileceği üzere bahsi geçen dönemden önce ve sonrasında Neolitik Çağ insanlarında toplumsal, sosyal değişimler görülmektedir. Bu değişimler bahsi tarihlerde doğanın yetersiz kalmaya başlamasından kaynaklı olduğu ve insanların yerleşimleri ya tamamen terk etmesi ya da yarı göçebe hayatı benimsemesine neden olduğu düşünülmektedir. Yaklaşık olarak MÖ 4.500'lerde özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin ormansızlaştığı yapılan analizlerle desteklenmektedir. Bu sebeple bölgenin bazı kısımları günümüzde çölleşmiş, bazı yerleri ise oldukça kuraktır. Aynı şekilde Genç Dryas'ta Yukarı Mezopotamya ve Levant Bölgelerinde oldukça yaygın olan menengiç bitkisinin (*Pistacia*), Holosen'de yaygın olan badem ve fıstık ağaçlarının günümüze değin varlığı devam etmiştir (Miller, 1997: 198; Riehl vd., 2012: 122-123). Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan Göbekli Tepe yerleşiminde yapılan kazılarda ve çevresinde yapılan analizler sonucunda yukarıda bahsi geçen kalıntıların aynısının bulunduğu görülmektedir. Reinder Neef'in (Neef, 2003: 13-16) bu bölgede yaptığı analizler sonucu bölgenin meşe ağacı ormanları ile

kaplı olduğunu bunun birlikte fıstık, badem ve menengiç türü ağaçların varlığı kanıtlanmıştır. Jerf El Ahmar yerleşiminde ise aynı özelliklerde doğa izleri varken Kızılağaçlar, karaağaçlar, asmalar, ılgınlar, çınar ağaçları, söğütler ve dişbudak ağaçları gibi daha ayrıntılı sonuçlar elde edilmiştir (Stordeur, 2015: 22). Ayrıca, Mureybet ve Jerf El Ahmar 'da yapılan palinolojik³ ve antrakolojik⁴ analizler sonucu bölgenin bol bir bitki örtüsüne sahip olduğu görülmektedir (Leroi-Gourhan 1974: 445-446; Willcox, 1991: 117-120; Roitel, 1997; Willcox ve Roitel, 1998: 80; Willcox, 2007: 58-60; Willcox, 2008: 110).

Mezopotamya Bölgesi'nin en önemli iki akarsuyu olan Dicle ve Fırat Nehirleri Özellikle Genç Dryas'ta oluşan ve Holosen ile erimeye başlayan buzulların ya da yağışlardan kaynaklı olarak sürekli beslenmişlerdir. Oldukça şiddetli bir değişim geçirmelerinden dolayı aynı şekilde yatak değiştirmiş ve her değişim bölgenin farklı yerlerinde oluşumlar doğurmuştur. Özellikle Aşağı Mezopotamya Bölgesi'nin alüvyonla dolmasına ve Orta Holosenle birlikte yeni medeniyetlere ev sahipliği yapmasına vesile olmuştur. Yukarı Mezopotamya'da ise çok daha erken dönemlerde vadilerin oluşumunda rol oynamış, Holosen'de ise birikinti konileri gibi oluşumlarla insan hayatına yön vermişlerdir. Her ne kadar nehirler faydalı görünse de özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin bereketli topraklarını sürekli değişen debilerinden dolayı taşımış ya da yok etmiştir. Bu sebeple Özellikle Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Suriye Platosu ve Cezire Bölgesi'nde siltli terasların oluşmasında ve çiftçilik işlerinde olumsuz sonuçlara neden olmuştur (Cullen ve deMenocal, 2000: 862; Riehl vd., 2012: 124; Verhoeven, 1998: 412; Kuzucuoğlu vd., 2004: 203)

³ Palinoloji: polenleri, sporları ve bazı mikroskobik planktonik organizmaları hem canlı hem de fosil formda inceleyen Botanik biliminin bir alt dalı.

⁴ Son dönemlerde ortaya çıkan ve gelişen karbonize olmuş odun/ahşap ve bitki kalıntılarını inceleyen Botanik biliminin alt bilim dalı.

3. NEOLİTİK ÇAĞ VE YUKARI MEZOPOTAMYA NEOLİTİĞİ

Çalışmanın bu bölümünde Neolitik kavramı, Neolitik Çağ ile ilgili genel veriler, tartışmalar ve günümüze değin karşıladığı olgular ele alınmıştır. Gerekli bilgilendirmelerden sonra ana konumuz olan Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde son çalışmalarla birlikte oluşturulan Neolitik Çağ kronolojisi, dönem ve evreleri açıklamaları ile birlikte örnekleri ile verilmiştir (Tablo 1).

3.1. NEOLİTİK ÇAĞ

Neolitik Çağ insanlık tarihinin en önemli evrim noktalarından biri olarak kabul edilmekle birlikte günümüz yaşantılarının temelini oluşturmaktadır. Sosyal hayat, ekonomi ve devlet sistemi bunlardan en önemlileridir. Ne var ki bu temeller birden bire Neolitik Çağ'da atılmamıştır sadece tam olarak şeklini almaya başlamış ve sonra ki dönemlerde bu şekillenme devam ederek günümüze kadar değişim geçirerek gelmiştir. Çoğu insan Neolitik Çağ'ın ilk yerleşim ya da ilk tarım faaliyetlerinin yapıldığı bir dönem olarak görse de aslında Neolitik Çağ bundan çok daha fazlasını işaret etmektedir. Tamamen avcı bir yaşam süren insanların avcı ve toplayıcıya dönüşmesi daha sonra yerleşmeler kurup kısmen avcı ve toplayıcılığı devam ettirmesi bir kısır döngü gibi görünmektedir. Ancak bu yaşam tarzında bir bilgi birikimi ve deneyim oluşmaya başlamış ve Neolitik Çağ'da yavaş yavaş bu yaşam tarzını terk ederek tüketici toplumdan üretici topluma geçmeye başlamıştır. İnsanoğlu ilk defa bu dönemde doğanın verdiğiyle yetinmemiş bunları kendi şablonuna göre kullanmayı öğrenmiştir. Bununla birlikte aile ya da kabile olarak yaşayan insanlar bir araya gelmeye başlamış ve bunun sonucunda sosyal hayat ortaya çıkmıştır. Sosyal hayat ile birlikte zorunlu ya da ortak kararlar neticesinde bir ekonomi oluşturulmuştur. Neolitik Çağ'da açıkça hiyerarşi toplumunu gösteren yeterli veriler olmasa da en azından birleştirici ve karar alıcı bir gücün varlığından söz etmek mümkündür. Konumuz dahilinde ele alınan anıtsal yapılar (Kamu Yapıları) Neolitikte bu tür işlerin ve diğer sosyal, ekonomik, inançsal ve kültürel işlerin yürütülmesi için kullanıldığı düşünülmektedir. Avcı-toplayıcı yaşam biçiminde kurulan zayıf ilişkiler veya çatışmalar Neolitik Çağ'la birlikte daha güçlenmeye başlamış bunun sonucunda ticaret (takas), mimari, alet toplulukları, inanç ve kültürel gelişkinlikte hem benzerlik hem de gelişkinlik göstermeye başlamıştır (belli bölgelerde ve kendi içlerinde Yakındoğu ve Balkanlar ya da Kafkaslar gibi).

Çalışmanın zamansal aralığını oluşturan Neolitik Çağ Yukarı Mezopotamya

Bölgesi'nde olduğu gibi diğer bölgelerde de yaşanmıştır, ancak aynı zamanlarda aynı şartlarda başladığı söylenemez. Bu sebeple Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ'ına girmeden önce bir takım konuları ele almak gerekmektedir. Bunlar; Neolitik kavramının ortaya çıkışı, gelişimi, araştırmaları ve "Neolitik Devrim" gibi.

3.1.1. Neolitik Kavramı, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

İnsanlık var oluşundan günümüze kadar geçen hayatı boyunca (yaklaşık 3 milyon yıl) sürekli gelişmiş, besin yönünden tüketici yaşamdan üreticiye ve son olarak günümüzde tüketici-üretici haline bürünmüştür. Neolitik Çağ ile birlikte başlayan bu üretici toplum sadece akla ilk gelen tarım bakımından değil birçok yenilikte üretici durumdadır. Bunlar arasında bahsi geçen zaman aralığına da ismini veren taş endüstrisi gelmektedir.

Neolitik kavramı, Yunanca *Neos* "Yeni" ve *Lithos* "Taş" kelimelerinden türetilmiştir. Bu isimlendirmeden dolayı bazen karşımıza "Yeni Taş Çağı" olarak çıkan dönem, aynı zamanda bu dönemde ele geçen ve "celt" olarak adlandırılan yassı, parlatılmış taş baltalar nedeniyle "Cıvalı Taş Devri" olarak da görülmektedir (Özdoğan, 2004: 44; 2018: 13).

Neolitik kavramı ilk olarak Avrupa Arkeolojisi için "Kültürel" bir dönem adı olarak kullanılmıştır. Avrupa'nın tarih öncesi dönemini ele almış, ancak bu dönem ile ilgi karşılaştırmalar ve verilerin eksikliğinden dolayı ilgi görmemiştir. Aydınlanma Çağı ve Endüstri Devrimi sonrası Avrupa'nın çoğu yerinde kazılar yapılmaya başlanmış, ancak yine bahsi geçen malzemelerin sınıflandırılması veya tarihlendirilmesi yapılamamıştır (Özdoğan, 2018: 13). Paleolitik Çağ bulgularının kısmen tarihlenmesi ve sınıflandırılması 1837 yılında yer bilimcisi olan J.L.R Agassiz tarafından çözülmüştür. Agassiz Avrupa kıtasında insanların yaşamış olduğu dönemde art arda buzul çağları ve buzul arası çağlarının yaşanmış olduğunu ortaya koymuş ve Paleolitik Çağ buluntularının ise bu buzul çağları ve ara dönemlerine göre inceleyerek sınıflandırmıştır. Ancak bu yöntem son buzul çağının sona ermesi ile birlikte kullanılamaz hale gelmiştir. Son buzul çağının sonu ile Roma dönemine kadar olan zaman aralığı çözümsüz kalmış ve bunun sonucunda bahsi geçen döneme ait bulgular bir müze şeklinde kurulan alanlara toplanmıştır. Kopenhag'da kurulan müzenin sorumluluğu C.J. Thomsen'e verilmiştir. Thomsen bulgular üzerinde çalışmalar yapmış ve kendince bunları tarihsel bir sıralama içine sokmuştur. Bu sıralama aslında günümüz arkeoloji kronolojisinin temellerini oluşturmuştur. Thomsen bu sıralama da en eski bulgu

olarak taşı, sonra bakırı ve son olarakta demiri kullanmıştır. Bu sıralama geliş güzel değil tamamen elde ki buluntularda gözlemlenen işleme teknikleri ve işlevleri bakımından yapılmıştır. Thomsen'in bu araştırması sonucunda “Üç Çağ Sistemi” olarak adlandırılan ve günümüz Taş Devri, Bakır Devri ve Demir Devri ayırımını ileri sürmüş ve müzedeki bulguları da buna göre sergilemiştir. Bu çalışma daha sonraları çok eleştirilmiş, ancak kazılar sonucunda haklılığı görülmüştür. Fakat sistemin çok yüzeysel kaldığı ve daha ayrıntılı ele alınması gerektiği fark edilmiştir (Özdoğan, 2018: 13-14).

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bulgularda özellikle Paleolitik Çağ malzemelerinin tanımlanması, ancak diğer malzemelerin tanımlanamaması oldukça sorun yaratmaya başlamıştır. Thomsen'in “Üç Çağ Sistemi” bu buluntularda genellemeye gittiğinden çözüm olamamıştır. Özellikle sürtünme ile yapılmış ve farklı tekniklerle oluşturulmuş cilalı taş aletler ve maden aletleri bulunduran tabakalar gibi sıkıntılar nedeniyle sorunlar yaşanmıştır. 1865 yılında J. Lubbock bu farklı bulguların aslında farklı kültürleri, farklı dönemleri temsil ettiğini ileri sürmüş ve bunun sonucunda Taş Devrini “Eski” ve “Yeni” olarak ikiye ayırmıştır. Sürtme taşların oldukça parlak yapısı sebebiyle “Yeni Taş Devri” olarak ele almıştır. Mehmet Özdoğan'ının (2018: 14) dediği üzere; *“bu dönemin adı Türkçemize çeviri hatasıyla ‘Cilalı Taş Devri’ olarak girmiştir”*. 1866'da H. Westropp Eski ve Yeni Taş Çağları arasında bir ara dönemin olduğunu savunarak her iki dönemin arasında farklı buluntuları örnek göstermiştir. Westropp'un bu çıkışı ile Mezolitik dönemi kronolojiye yerleştirmiştir. Bu gelişmeler neticesinde Taş Çağı; Eski (Paleolitik), ara dönem olarak Mezolitik (Epi-Paleolitik) ve Yeni Taş Çağı (Neolitik) sıralaması oluşmuştur. Zamanında kazılarda elde edilen ve tanımlanamayan buluntular yukarıda verilen çağların ayırımında kullanılan bilgilerle yeniden incelenmeye alınmış ve sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda 19. Yüzyılın ikinci yarısında sürtme sonucu oluşturulmuş parlak taş aletlerle özdeşleşen “Neolitik” kavramı daha sonra çanak-çömlek kullanımı ile de özdeşleşmiş hale gelmiştir (Özdoğan, 2018: 13-14). 20. Yüzyılın başlarında ise “Neolitik” kavramı tamamen yeni gelişimleri, teknolojileri ve günümüz hayatının temellerini oluşturan bir çağ adı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Özdoğan, 2018: 14-15).

Neolitik Çağ gibi diğer çağların oluşturulması bazı uzun süreli dönemlerden geçerek günümüz kronolojisi oluşturulmuştur. Yeni terminolojiler ve sınıflandırmalar ile birlikte farklı disiplin anlayışları ve kuramlar türetilmiştir. Bunlara ilk örnek Robert J. Braidwood tarafından öne sürülen ve genellikle

toplum yaşantısına göre şekillenmiş çağ, dönem, evre isimlerinden oluşan kronoloji sıralamasıdır. Braidwood'un bu sıralaması; Gezgin Avcılık (Eski Taş Çağı), Uzman Avcılık ve Balıkçılık (Orta Taş Çağı), İlk Çiftçi Köylüler (Neolitik Çağ/Yeni Taş Çağı), Gelişkin Köylüler (Bakır/Taş/Kalkolitik Çağı), Kentleşme (İlk Tunç Çağı), Devlet Oluşumu (Orta ve Son Tunç Çağı), İmparatorluklar (Demir Çağı) olarak tanımlamıştır (Braidwood, 1960; Özdoğan, 2004: 45-47; 2018: 16). Bir diğer oluşum ise 20. Yüzyılda Sovyet Birliği zamanında ortaya atılan “Marxist Arkeoloji”dir. Bu Marxist Arkeoloji kuramı toplumlarda sınıfsal bir ayrımı ele alırken temelde G. Childe tarafından ortaya çıkarılan “Neolitik Devrim” kavramı ile geliştirilmiştir. Bu arkeolojik anlayışa göre sınıflandırma; “İlkel-Komünal Toplamlar, Köleciler Toplamlar ve Feodal Toplamlar” olarak ayrılmaktadır (Hodder ve Hutson, 2003; 75-85). Ian Hodder ise bu kurama kısmen karşı çıkmış ve dayatılan bazı kavramların o dönemi ve insanlarını yansıtmadığını söylemiştir (Hodder ve Hutson, 2003; 75-85).

20. yüzyılda yukarıda da ele alındığı gibi Neolitik Çağ'la birlikte birçok görüş, kuram veya yorum ortaya atılmıştır. Ancak bunlardan en çok ses getireni G. Childe tarafından yapılan “Neolitik Devrim”dir. İlk Kez 1915 yılında Neolitik kavramının aslında tarım ve çiftçiliğin başlangıcı ile ilişkilendirilmesinin gerektiğini ileri süren E. Smith bunu başarmış ve Neolitik kavramını diğer olgularla birlikte “beslenme” ile de birleştirmiştir. Bu olgu daha sonra Marxist düşüncede olan G. Childe tarafından daha da irdelenerek bahsi geçen kültürel süreci, toplumsal düzen ve ekonomi ile bağlantılı olarak ele almaya başlamıştır (Özdoğan, 2018: 17). Childe, bu konuda oldukça araştırmalar yapmış neredeyse dünyayı dolaşmış ve fikirlerini soyut verilerden somut verilere aktarmaya çalışmıştır. Ancak tarımın ilk çıkış noktasına ulaşmaya çalışmakta oldukça zorlanmıştır bunun sebebi ise Avrupa'da ortaya çıkan Neolitik kavramını yine bu bölgelerdeki kazı yerlerinde bulmaya çalışmış, fakat bu kazılarda doğal çevreye ait veriler ya da tarıma ait kalıntılar toplanmadığından istediği bilgiye ulaşamamıştır. Bir süre sonra Mezopotamya topraklarında yapılan çalışmalar dikkatini çekmeye başlamış ve bu bölge üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun sonucunda istediği verileri elde etmeye başlayan Childe çiftçiliğin Mezopotamya'da başladığını ve daha sonra Avrupa gibi yerlere dağıldığını ileri sürmüştür. Childe tarafından öne sürülen bu fikir çoğu araştırmacı tarafından “kolonizasyon” ve “sistemli göç” gibi algılanmış ve ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak 20. Yüzyıl sonlarında kısmen 21. Yüzyıl başlarında Childe'in bu fikri kabul görmeye başlamıştır (Özdoğan, 2018: 17-18). Neolitik

kavramının bugünkü anlamını kazanması özellikle Mezopotamya topraklarında yapılan kazılarla birlikte oturmaya başlamış ve fikirleri ile bu çağa yön veren yeni araştırmacılar yetişmiştir. Bu kazılar içinde özellikle Filistin topraklarında bulunan Eriha/Jericho yerleşmesi kazıları önemlidir. K. Kenyon tarafından kazıları yapılan merkezde Neolitik Çağ'a ait oldukça geniş bir tabaka ortaya çıkarılmış, bunlar arasında hem mimari olarak hem de malzeme olarak farklılıkların olduğu saptanmıştır (Kenyon, 1959; Özdoğan, 2018: 18). Bunun sonucunda Kenyon bu tabakayı Çanak-Çömleksiz Neolitik A - B olarak ikiye ayırmış ve çanak-çömlek buluntularından dolayı diğer iki evrenin üstünde ortaya çıkan dönemi ise Çanak-Çömlekli Neolitik dönem olarak sınıflamıştır (Özdoğan, 2018: 18). Günümüz Neolitik Çağ, dönemleri ve evreleri bu şekilde oluşturulmuştur.

3.1.2. Neolitik Süreç

Neolitik kavramının ortaya çıkışı, karşıladığı anlamlar ve kapsadığı süreleri ele adlıgımızda oldukça zorlu bir sürecin sonunda tam olamasa da oturtulduğu görülmektedir. Yukarıda da ele aldığımız gibi Neolitik ibaresi sadece bir zaman aralığını belirtmemektedir. Sosyal hayatı, ekonomiyi, inançsal olguları, kültürel etkileşimleri ve günümüz yapısını oluşturan nerdeyse her şeyin temeli denilebilir. Aslında bu terim ile birlikte Arkeoloji Bilimi' de oldukça yol kat etmiştir. Neolitik Çağ'ın karmaşası, yazılı buluntularının olmayışı veya bazı verilerin somut kanıtlarla ele alınamaması gibi durumlar Arkeoloji bilimini diğer bilim dallarıyla etkileşime zorlamış ya da alt bilim dalları oluşturmuştur. Özellikle 20. yüzyılda Arkeoloji'nin bu denli gelişmesi yukarıda alınan süreçlerle tamamen olmasa da kısmen ilgilidir.

Gordon Childe "Neolitik Devrim" ifadesi ile ortaya attığı kuramın sadece bu dönemde başlayıp bittiğini daha sonra ise "İkinci Devrim" olarak ele aldığı dönemin başladığını savunmaktadır (Childe, 2006, 46, 68). Gordon Childe 'in "Neolitik Devrim" den kastı aslında neydi? Sorusu akla gelmektedir. Childe;

"İnsanın buzul çağı sonuna kadar doğayla olan mücadelesinde hiçbir değişim yapılmamış, ne bulduysa onunla yetinmiştir. Ancak bulduğunu daha iyi sağlamak, sağladıktan sonra da seçmek için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Buz çağının hemen bitiminden sonra ise insanın (bazı toplumların) çevresine, doğaya olan davranışı köklü bir değişiklik geçirmiş, bu değişim tüm insan türü için devrimsel yenilikler yaratmıştır" cümleleriyle kısmen "Neolitik Derimi" açıklamıştır (Childe, 2006: 46).

Neolitik Çağ'da oluşan sosyal hayat ile ilgili tarımın ve evcilleştirmenin ortaya çıkmasını temel almış ve bununla birlikte bu olayların birden gerçekleştiğini savunmuştur. Ancak bu olayların yaşanması için bir deneyim, bilgi birikiminin olması gereklidir. Bu sebeple bahsi geçen tarıma geçiş ve hayvan evcilleştirme aslında bilinenden daha erkene gitme gibi bir durumu vardır. Ayrıca bu iki olgunun birden bire ortaya çıkması gibi bir varsayım söz konusu değildir. Sonuç olarak tarıma geçiş ve hayvan evcilleştirmesi her bölgede aynı zamanda reaksiyon göstermemiş, sadece bilinen en erken örnek Mezopotamya Bölgesi'nde ortaya çıkarılmıştır. Bununda ne kadar süre doğruluğunun devam edeceği bilinmemektedir. Sonuç olarak Arkeoloji bilimi kendini sürekli yenileyen, değişen bir bilimdir.

Childe 'in "Neolitik Devrim" kuramı aslında oldukça sağlam sebeplere dayatılarak oluşturulmuş ve haklı olduğu noktaların varlığı kabul edilmelidir. Neolitik Çağ'da insanoğlunun değişim yaşadığı, doğayla olan mücadelesinin yeniden şekillendiği kabul görmelidir. Ne var ki bunlar bir "Devrim"⁵ niteliğinde değil daha çok gelişkinlik göstermesinden dolayı kısmen "Evrim"⁶ olarak tanımlamak daha doğru gibidir. Çünkü insan Neolitik Çağ'da Childe 'in bahsettiği üzere sıfırdan buluşlar yapmamış, olan bilgiyi geliştirerek "Bilgi/ Deneyim Evrimi" oluşturmuştur.

Neolitikleşme süreci ya da gelişkinlik evrelerinin yaşanma süreleri aslında insanoğlunun dünya üzerinde var olduğundan beri birikerek artmış ve günümüz şeklini almıştır. Pleistosen (yaklaşık günümüzden 3 milyon yıl önce başlamış ve günümüzden 12 bin yıl önce son bulmuştur "MÖ 10.000") dönemin son evresi olan Vürm Buzul döneminin (MÖ 75.000-MÖ 12.000) etkilerinin kaybetmeye başlamasıyla ılıman iklim etkisini göstermiştir. Böylece insanlar daha geniş alanlara yayılarak avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerini gerçekleştirebilmiştir (Braidwood, 1995: 126; Kottak, 2008: 147). Neolitik Çağ olarak ele alınan dönem öncesi yeni bulguların aslında değişimin çok daha önceden başladığını göstermektedir. Özellikle Mezolitik ya da Epi-Paleolitik olarak ele alınan dönemde ortaya çıkmaya başlayan mikrolit olarak adlandırılan küçük aletlerin. Son dönem çalışmalarında ise bahsi geçen dönemin ortası ve sonlarında aslında yerleşimlerin (küçük köy ya da baraka tipi yapılar) oluşturulmaya başlandığı

⁵ Devrim: Türkçe; Belli bir alanda hızlı, köklü ve nitelikli değişiklik (Türk Dil Kurumu), İngilizce; Ani ve büyük ya da köklü değişiklik (<https://dictionary.cambridge.org/> [Erişim: 12.02.2020](#))

⁶ Evrim: Türkçe; Zaman içinde birden bire olmayan, kesintisiz, niteliksel ve niceliksel gelişme süreci (Türk Dil Kurumu), İngilizce; Kademeli bir değişim ve gelişme süreci (<https://dictionary.cambridge.org/> [Erişim: 12.02.2020](#)). bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için Bknz, Roaf, 1990; Kozłowski ve Auranche, 2000; Özdoğan, 2018)

görülmektedir. Çoğunlukla mağara içi yerleşimler olsalar da bazı örneklerde açık alana yapılmış mimarilerde görülmektedir. Bu dönemde yapılan icraatlar Neolitik Çağ'da daha da gelişmiş ve sosyal, ekonomik, kültürel olgular ortaya çıkmaya başlamıştır. Elbette bunlar hemen Neolitik sürecin başlamasıyla oluşmamış genele yayılmış ve sonrasında da devam etmiştir.

Üretim ekonomisine bağlı beslenme yaklaşık olarak son buzul çağı (Vürm) sonlarında meydana gelen ılıman iklimle birlikte (Bollin-Allerod dönemi MÖ 12.500-10.800) insan topluluklarının çoğunlukla doğa ve hayvanların bol olduğu bölgelere yayılmaları ile kendini göstermeye başlamıştır. Bu bölgelerin başında ise Mezopotamya ile Levant⁷ bölgeleri gelmektedir. Her iki bölgede avcı-toplayıcı insanların yavaş yavaş yerleşik hayata geçişleri ve üretici ekonomiye dayalı faaliyetleri bu dönemde Natuf Kültürü (Natufian MÖ 12.000-9.500) olarak adlandırılan evrede görülmeye başlamıştır. Asıl geçişin başlaması ise iklim şartlarının giderek değiştiği, yani kurak ve sert hava şartlarının olduğu Genç Dryas (MÖ 10.800-9.500) döneminde yaşanmıştır (Atakuman, 2014: 192; 2015: 49). İlman iklim şartlarında bolluk içinde olan insanlar Genç Dryas ile birlikte bu bolluğu kaybetmeye başlamış bu sebeple bitkileri ve hayvanları kültürlerine almayı tercih etmiş veya zorunda kalmışlardır. Üretici topluma geçişin böyle yaşandığı dönemde insanlar doğaya olan bağlılıklarını kısmen kendi lehine çevirerek onu kullanmayı öğrenmeye başlamışlardır. Bununla birlikte göçebe/pastoral olan halklar yeni arayışlar içine girmiş ve açık alanda yerleşim olgusunu kurmaya başlamışlardır. Erken Neolitik Çağ ya da Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde bu gelişim kendini tam olarak göstermeye başlamıştır (bilinen İlk Köyler). Yine de tam bir üretici toplum örneğinden bahsetmek zordur (A evresi için). Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem B evresinde ise yerleşim yerleri oldukça çoğalmış, üretici topluma ait bulgular artmıştır. A evresinde de görülmesine rağmen asıl B evresinde oldukça fazla depolama yapıları oluşturulmaya başlanmıştır. Bu da üretimin bir sisteme oturtulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Neolitik sürecin son dönemi olan Geç Neolitik Çağ ya da Çanak-Çömlekli Neolitik dönem de üretici toplumun daha da geliştiği bulgulardan anlaşılmaktadır. Bu dönemde sosyo-ekonomik faktörler gelişmekle kalmamış ileriki dönem ya da çağlarda kendini çok iyi gösterecek olan mülkiyet, hiyerarşi ve yönetim (siyasal) gibi olgularında önünü açacaktır. Bunun en önemli göstergesi de Erken Neolitik dönemde (Çanak-

⁷ Tam sınırları sürekli değişkenlik gösterse de kabaca Akdeniz'in doğusu ile Mezopotamya arasında kalan, kuzeyde kısmen Toros Dağlarına ve güneyde Arabistan Çöllerine kadar olan bölgeye verilen coğrafi, tarihi ve kültürel bir adlandırmadır (Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, 1989: 447-449).

Çömleksiz Neolitik dönem) oluşturulan ya da var olan ya “Kamu Yapıları”nın Geç Neolitik dönemle ortadan kaybolmalarıdır.

3.2. YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ NEOLİTİK ÇAĞI GENEL ÖZELLİKLERİ VE KRONOLOJİSİ

Genel hatlarıyla yukarıda ele alınan Yukarı Mezopotamya Bölgesi ve Neolitik Çağ bu başlık altında birlikte değerlendirilmiştir. Bu bağlamda bölgede Neolitik Çağ kronolojisi ve özellikleri ele alınmıştır. Ancak bunlardan evvel dönemin öncesini ele almak gerekmektedir.

3.2.1. Zarziyan (Zarzian) Kültürü, Yaklaşık MÖ 18.000 – 10.000/8.000

Zarziyan Kültürü kabaca Epi-Paleolitik dönem içinde yer alan yaklaşık MÖ 18.000-10.000/8.000 (kesin tarihleme değildir, buluntulardan yola çıkılarak oluşturulmuştur) yılları arası görülen, çoğunlukla ortaya çıkarıldıkları yerleşimlerde oldukça küçük (Mikrolit) aletlerden anlaşılmaktadır. Bunlar çoğunlukla küçük kazıyıcı, sıyrıcı aletler, destekli kesiciler, uzun ve kısa üçgenler (eşit üçgenler) gibi geometrik ya da tam geometrik olmayan mikrolit aletlerden anlaşılmaktadır (Olszewski, 2012, 1-2).

Kültür ilk olarak 1920'lerde Dorothy Garrod tarafından yapılan Orta Doğu'daki bazı araştırmalar sonucu Zagros Bölgesi'nde (Irak-İran ülkelerinin batı kesimleri) Zarzi Mağarası ve yerleşiminde farklı bir alet üretimini fark etmiştir. Zarzi mağarasında geçen araştırmalar sonucu bu farklı alet üretimi veren kültürü mağaranın ismi ile tanımlamıştır (Garrod, 1930: 35-38; 1932: 260-266; 1936: 125-129; Turville-Petre, 1932: 271-276; Olszewski, 2012, 1-2). Kültür üzerine araştırmalar oldukça sınırlı kalmış, özellikle de kültürün erken-orta dönemleri mağaralarda, geç dönemler ise hem mağaralarda hem de bazı önemli yerleşimlerde tespit edilebilmiştir. Bahsi geçen Zarziyan Kültürü Levant Bölgesi'nin Kebarian, Nebekian, Geometrik Kebarian ve Natufian (Goring- Morris ve Belfer-Cohen, 1998: 76-77; Olszewski, 2008: 37) ile aynı dönemlere denk gelmektedirler.

Zarziyan Kültürü, Zagros Bölgesi'nde Zarzi ve Warwasi (Olszewski, 1993a: 201-202; 1993b: 225-228; 1994: 83-90; 1996: 188) yerleşimlerinde oldukça çok buluntu ile temsil edilirken bunlar dışında Mar Gurgalan Sarab (Mortensen, 1993: 165), Shanidar Mağarası (Hole ve Flannery, 1967: 163), Palegawra (Braidwood ve Howe, 1960: 59; Braidwood vd., 1961: 2008-2010)

ve kültürün geç dönemlerini temsil eden Nemrik 9, Qermez Dere, Zawi Chemi gibi yerleşimler görülmektedir. Bu yerleşimlerin dışında Zagros Bölgesi'nde oldukça uzakta bulunan Yukarı Dicle Bölgesi'nde Hallan Çemi (Rosenberg vd., 1998: 30) ve Çemka Höyük (Kodaş ve Genç, 2019: 213; Çiftçi vd., 2020; Kodaş vd., 2020) yerleşimlerinde alet teknolojisi üretimleri ele geçmiştir.

Kültür tamamen avcı-toplayıcı bir yaşamda olduklarından dolayı hiçbir şekilde mimari özellikleri bulunmamakta, genellikle geçici mağara içi yaşam tarzı görülmektedir. Ancak kültürün son dönemlerinde, özellikle kültürle özdeş aletlerin birçok Geç Epi-Paleolitik ve kısmen Neolitik Çağ başlarına tarihlendirilen yerleşimlerde görülmektedir (Nemrik 9, Hallan Çemi, Çemka gibi). Güney Levant Bölgesi erken kültürü olan Kebara Kültürü ile kısmen çağdaş gibidir.

3.2.2. Natuf (Natufian) Kültürü, MÖ 12.000 – 10.000

Natuf kültürü, kısmen Yakınoğu'nun tamamına yayılmış, ancak asıl çıkış noktasını Levant Bölgesi oluşturmaktadır. İlk olarak Garrod ve Neuville tarafından Carmel Dağı mağaralarında ortaya çıkarılan mezarlarda bulunan litik (taş buluntular), kemik ve topraktan yapılan eşyalarla birlikte tanımlanmıştır (Garrod ve Bate, 1937; Bar-Yosef, 1998: 162; Neuville, 1951; Bar-Yosef, 1998: 162; Childe, 1953; Bar-Yosef, 1998: 162). Çıkış noktasını oluşturan Levant Bölgesi'nde Natuf Kültürü MÖ 13.000/12.800-10.000 olarak ele alınırken, Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç evreye ayrılmıştır (Bar-Yosef, 1998: 167; Henry, 1989; Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, 1989: 454). Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Erken evreye ait veriler yok denilecek kadar azdır bu sebeple genellikle MÖ 12.000'lerden başlatılıp MÖ 10.000'lerde bitirilmektedir (Cauvin, J., 1998: 361; Yartah, 2013: 24).

Levant topraklarında oldukça geniş bir yayılım gösteren kültür, birçok yerleşim ile temsil edilirken Yukarı Mezopotamya Bölgesi için bunu söylemek oldukça zordur. Ain Mallaha/Eynan (Mithen, 2006: 29), Nahal Ören (Stekelis ve Yizraeli, 1963: 1-2), Hayonim Mağarası (Bar-Yosef ve Goren, 1973: 49), Rosh Zin (Henry, 1976: 318), Rosh Hoesha (Marks ve Lerson, 1977: 191-192), Wadi Hammeh (Edwards, 1988: 309-310), Wadi Judayid (Henry, 1989), Beidha (Childe, 1953) gibi yerleşimlerde yapılan çalışmalar Natuf Kültürü'nün anavatanının Levant Bölgesi olduğunu ve ilk yerleşimlerin kısmen bu bölgeyi işgal ettiklerini göstermektedir. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Mureybet IA (Cauvin, J., 1977: 20; Ibáñez (ed.), 2008c, s. 21-22) ve Abu Hureyra (Moore

vd., 2000: 105) yerleşimlerinde Natuf/Natufian kalıntılarına rastlanmıştır.

Natuf yerleşmelerinde genellikle yarı veya tam gömülü yuvarlak yapılar varken bazı örneklerde yüzeye yapılmış örneklerde bulunmaktadır. Genellikle temeller taştan oluşturulmuş, tek hatlı ya da birkaç yükseltme ile oluşturulmuştur. Temel sıralarının üstü ise çalı-çırpı veya ahşap ile tamamlanmıştır. Yapılarda kerpiç malzemeye rastlanmamıştır (Bar-Yosef, 1998: 163). Levant Bölgesi yerleşimlerinde yapıların terk edildikten sonra tekrar kullanım gördüklerini gösteren yenilemeler mevcuttur. Yukarı Mezopotamya'da ise kurulmuş yapıların yeniden kullanıldıklarını gösteren verilere ulaşamamıştır. Yapılar çoğunlukla 3.00-6.00 m arasında değişen boyutlara ulaşmaktadır. Yapıların iç düzenlemelerinde toprak taban yapıları dikkat çekici şekilde düzgün yapılmıştır (Bar-Yosef, 1998: 163). Çoğu yapıda dam/çatı sisteminin kanıtları ele geçmemiş olmasına rağmen Ain Mallaha'da 9.00 m çapına ulaşan bir yapı (House 131) içinde, duvarı içten çevreleyen ahşap dikme izlerine rastlanmıştır. Yapı içinde kireç sıvalı yuvarlak bir platform kullanımı da mevcuttur (Bar-Yosef, 1998: 163). Mureybet erken evre yapılarına benzer izler gösteren Ain Mallaha yapısı ihtimalle döneminin ve Yakınoğu'nun en erken "Anıtsal Yapısı/Kamu Yapısı" olmalıdır.

Natuf Kültürü'nün etkisi altında olan yerleşimlerde litik (taş) endüstrisinde oldukça yaygın olarak çekirdekler, küçük, kısa, geniş kesiciler, kazıyıcılar ve ok uçları ele geçmektedir. Vurma ve işleme şekillerine göre bahsi geçen aletler Natuf ile özdeşleştirilmiştir. Özellikle mikrolit olarak ele alınan destekli, rötüşlü ve sırtlı kesici/dilgiler ile birlikte ok uçları oldukça fazla üretilmiştir. Bunların yanında ilk kez ve en erken örneği oluşturan orak tipi kesiciler görülmektedir. Natuf üretimi aletlerin yanında Helwan tipi aletlerde ele geçmektedir. Sürtme taşlarda ise daha çok yabancı otların işlenmesi için kullanılan öğütme taşları, havanelleri ele geçmektedir. Bunlar çoğunlukla yerleşim yerinde değil farklı bölgelerde bulunmaktadır. Ayrıca bazı ana kayalarda oluşturulan deliklerinde öğütme işi için kullanıldığını göstermektedir (Bar-Yosef, 1998: 163-164).

Bazı Natuf yerleşimlerinden elde edilen verilere göre bakliyat/tahıl örnekleri ile birlikte badem, meşe palamudu ve birkaç meyve kalıntısının besin olarak tercih edildiği görülmektedir. Bunlar analizlerde tam olarak ortaya çıkarılan besinler olmasına rağmen liste daha da uzamaktadır (Bar-Yosef, 1998: 164). Benzer besin kalıntıları Yukarı Mezopotamya Bölgesi yerleşimleri olan Mureybet (Cauvin, J., 1977: 26; Ibáñez (ed.), 2008c:27) ve Abu Hureyra'nın (Moore vd., 2000: 105) erken tabakalarında bulunmuştur.

Natuf Kültürü'nün "İlk Tarım Topluluğu" olduğu fikri 1932 yılında Garrod

tarafından ortaya atılmış ve eleştirilere maruz kalmıştır. Garrod'dan yıllar sonra geliştirilen “Deneyisel Arkeoloji” ile birlikte taş orakların biçme işlemi için yapıldıkları kanıtlanmıştır. Bu sebeple buğday, arpa gibi tahılların bilinçsizce bu dönemde evcilleştirilmeye başlandığı tahmin edilmektedir (Bar-Yosef, 1998: 164-165). Arkeobotanik analizleri ve diğer uygulamalar bunu destekler niteliktedir; ancak bu konu üzerinde tartışmalar devam etmektedir.

3.2.3. Khiamian Kültürü, MÖ 10.000 – 9.500)

Khiamian Kültürü, Natuf Kültürü'nün bir uzantısı şeklindedir. İki kültür birbirlerine oldukça benzemelerinin yanında farklı özellikler de sergilemektedir. Genellikle Khiamian bir geçiş süreci olarak ele alınmaktadır. MÖ 10.000-9.500 yılları arasını kapsayan kültür taş aletleri ve küçük buluntuları ile tanımlanmaktadır. Natuf gibi geniş bir bölgeye yayılmamış ve geniş bir zaman dilimini kapsamamaktadır. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Mureybet (Cauvin, J., 1977: 20-21; Ibáñez (ed.), 2008c: 23), Levant Bölgesi'nde el-Khiam, Hatoula, Gilgal ve Ürdün Vadisi'nde birkaç yerleşim yeri örnek gösterilebilir (Lechevalier ve Ronen 1994: 149-150). Son zamanlarda ise Wadi Tumbağ 1 yerleşiminde kültüre ait veriler ele geçmeye başlamıştır (Abbès, 2008; 3-4).

Khiamian, ilk ortaya çıkarıldığı Ölü Deniz yakınlarında ki El-Khiam bölgesinden adını almaktadır. Bu bölgede yapılan çalışmalar sonucu Natuf taş aletlerinden farklı tipte ve teknikte aletler ortaya çıkarılmıştır. “Yan Çentikli (Khiamian tipi)” ok uçlarının oldukça yaygın olduğu bu bölge farklı taş aletlerde ele geçmiştir. Çoğunlukla Natuf devamı özellikler gösteren kültürde taş alet farklılığının yanında yapıların gömülü değil de yüzeye yapıldığı görülmektedir. Bunlar dışında geçim ekonomisi ve diğer olgular Natuf ile oldukça benzerdir (Avcı-Toplayıcı toplum yapısı gibi) (Calvet, 2007: 126-127).

Khiamian Kültürü'nün diğer bir ayırt edici özelliği kadın heykelcikleri ve yapı içine boğa/yaban öküzü kafataslarının gömülmesidir (Cauvin, J., 1994: 48; 2000: 127; Yartah, 2013: 24). J. Cauvin'e göre (2000: 127), “*Yakındoğu Neolitiğinde daha yaygın olacak olan kadın (bereket kültü?) ve boğa ibadetinin başlangıcıdır*”.

3.2.4. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem (ÇÇN/PPN), MÖ 9.500 - 7.000

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Geç Epi-Paleolitik ile birlikte ortaya çıkan yerleşimler avcı toplayıcı bir yaşam biçimi göstermekteyken bu durum

Neolitik Çağ ile değişmeye başlamıştır. Göçebe toplumlar temel besinleri olan hayvanların peşinden giderek yeni yerler ve bu yerlerde bulunan yabani bitkileri tanımaya başlamıştır. Yukarıda değinildiği gibi Geç Epi-Paleolitik dönemde Yukarı Mezopotamya Bölgesi iklim bakımından ilk yerleşimlere kısmen imkan tanımamış, Genç Dryas etkileri devam etmiştir. Bu sebeple daha ılıman olan Levant Bölgesi tercih edilmiştir. Geç Epi-Paleolitik Çağ'ın sonlarında ise durum değişmeye başlamış ve Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin zorlu iklimi yerleşime uygun hale gelmiştir. Bu dönemlerde fazla bir yerleşim yeri olmayan bölgenin Neolitik Çağ başı ile birlikte yeni konutçulara ev sahipliği yapmaya başladığı görülmektedir. Natuf ve Khiamian köylerine göre daha gelişkin ve daha büyük köyler kurulmuş, su kaynakları (Dicle, Fırat ve kolları gibi) yerleşim yeri seçiminde en etkili unsur olmuştur. Konum seçiminde erken dönemlerde üretici toplum etkisi yoktur, daha çok av hayvanlarının su yollarını tercih etmesi, balıkçılık ve zengin bitki örtüsü ile birlikte nehir kaynaklarından yararlanmak için su kenarları seçilmiştir. Daha sonra üretim faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte su kaynakları bu yönde kullanılmaya başlanmıştır.

Neolitik kavramı ve Neolitik Çağ yukarıda anlatıldığı üzere (başlık 2.2.) belli aşamalardan, zorlu süreçlerden geçerek günümüz tanımını ve simgelediği değerleri almıştır. Levant Bölgesi'nden sonra Yukarı Mezopotamya Neolitiği dikkatleri üzerine çekmeye başlamış, çoğunlukla kurtarma kazıları (baraj, maden yatakları gibi sebeplerden ötürü) ve diğer bilimsel çalışmalarla birlikte kısmen de olsa son halini almayı başarmıştır. Sonuç olarak Yakındoğu bu çalışmalarla ilklerin (yerleşim, üretim-evcilleştirme, ticaret, sosyal yapı, mimari gibi) merkezi haline gelmiştir.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağı, ilk olarak K. Kenyon tarafından kazıları yapılan Eriha/Jericho yerleşiminde oluşturulan ve genel kabul gören dönem ayrımları ile ele alınmıştır (Kenyon, 1959; Özdoğan, 2018: 18). Çanak-Çömleksiz ve Çanak – Çömlekli olarak iki ana döneme ayrılan Neolitik Çağ, aynı zamanda ana dönemlerin evrelere ayrılması ile son şeklini almıştır. Bu ayırım özellikle Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem için mimari değişimler ve taş buluntular ile belirlenmiştir (ÇÇNA-ÇÇNB-ÇÇNC). Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ içinse yaygın olarak Erken ve Geç evreler kullanılmışsa da Yukarı Mezopotamya için kültürel çeşitlilik tercih edilmiştir. Bu bağlamda Hassuna Kültürü, Samarra Kültürü ve Halaf kültürü Çanak-Çömlekli Neolitik dönemin evrelerini oluşturmuştur.

Neolitik Çağ, dönem ve evreleri aşağıda olabildiğince aktarılmaya çalışılmış,

bu bağlamda dönem ve evrelerin özellikleri, ortaya çıkarıldıkları merkezler ve buluntu grupları irdelenmiştir.

3.2.4.1. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi (ÇÇNA/PPNA), MÖ 9.500-8.700

“Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem A” (ÇÇNA) olarak ele alınan evre, İngilizce “Pre-Pottery Neolithic A” dan (PPNA) dilimize çevrilmiştir. Aslında “Çömlek Öncesi Neolitik A” olarak çevirisi yapılan cümlemin Anadolu arkeolojisi dünyasında “Çanak-Çömleksiz Neolitik A” olarak kabul görmesinden dolayı çalışmada bu şekilde devam edilmiştir.

Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem A evresi, Neolitik Çağ'ın en erken evresini oluşturmakla birlikte erken dönemlerinde kısmen Natuf ve Khiamian özellikleri yansıtır. Bu durum bölge yerleşimlerinin kendi kültürlerini başlatmasına kadar devam eder. Bu evrede, insan toplulukları organize bir köy kurulumuna yönelmiş ve sedantarizasyon⁸ formunu başlatmışlardır. Bölgede yapılan kazılar neticesinde, Arkeobotanik sonuçları ile birlikte Orta Doğu'da şuan için bilinen ilk tarımsal göstergelerin bu dönemi işaret ettiği görülmektedir. Özellikle yerleşim alanlarında bulunan depolama yapıları bunun somut kanıtları arasındadır. İnsanoğlu avı-toplayıcı yaşam tarzında küçük gruplarla hareket etmeyi, bu şekilde beslenmeyi alışkanlık haline getirmişken bu dönemde bu alışkanlıklar değişmeye başlamış ve sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik bir toplum yolunda adımlar atmıştır. Kronolojik bir ufuk olarak tanımlanabilecek olan ÇÇNA aynı zamanda çeşitli maddi kültürlerin ortaya çıkışını da temsil etmektedir. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Mureybetien/Mureybet Kültürü, Levant (güney) Bölgesi'nde Sultanyan ve Aswadian kültürleri görülmektedir (Yartah, 2013, 26). Bu dönemde az sayıda olan yerleşim yerleri artmış ve kültürel, ekonomik, sosyal ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde, Yukarı Dicle'de Hallan Çemi (Rosenberg, 2011a: 61), Çayönü (Erim Özdoğan, 2011:185), Boncuklu Tarla (Kodaş 2018: 157; Kodaş 2019b: 1), Çemka Höyük (Kodaş ve Genç 2019: 211; Çiftçi vd., 2020), Körtik Tepe (Özkaya ve Coşkun, 2011: 89), Güsir Höyük (Karul, 2011: 1), Hasankeyf Höyük (Miyake vd., 2012: 3) ve Demirköy (Rosenberg, 2011b: 78) Orta Fırat'ta Göbekli Tepe (Schmidt, 2007: 115; 2011: 41), Karahan Tepe (Çelik, 2000b: 6-8) ve Sefer Tepe

⁸ Sedentizm: Arkeoloji'de; “yerleşik hayata geçiş”, göçebe nüfusun daha kalıcı yerleşmelere yöneldiği geçiş süreci. Antropoloji'de; göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş, kültürel, ekonomik ve sosyal gelişime geçiş evresi. (<https://en.wikipedia.org/wiki/Sedentism>. Erişim: 16.04.2020)

(Çelik, 2006a: 23) gibi yerleşimler bulunmaktadır (Harita 4). Kuzey Suriye topraklarında Mureybet (Cauvin, J., 1977: 19, Ibáñez (ed.), 2008c: 7), Cheikh Hassan (Cauvin, J., 1980: 21), Jerf el-Ahmar (Stordeur 1999: 132; 2000a: 33), Tell 'Abr 3 (Yartah, 2002a: 5; 2013: 65), Tell Qaramel (Mazurowski, 2004: 355; Mazurowski ve Jammous, 2000: 327), Dja'de el-Mughara (Coqueugniot, 2014: 91), M'lefaat (Kozłowski, 1998: 179) ve Abu Hureyra (Moore vd., 2000: 105) yerleşimleri ÇÇNA (çoğunlukla ÇÇNA sonu, Geçiş dönemi) evresini temsil etmektedir (Harita 4). Kuzey Irak topraklarında (Cezire Bölgesi) Nemrik 9 (Kozłowski ve Kempisty, 1990: 348) ve Qermez Dere (Watkins vd., 1991: 1-3) yerleşimleri görülmektedir (Harita 4). Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin güneybatısında bulunan Levant topraklarında Jericho, Nativ, Hagdud (Kenyon, 1981:1-5), Beidha (Kirkbride, 1966: 8; 1968a: 86; 1968b: 263), Ain Gazal (Rollefson, 1998: 43; Rollefson vd., 1992: 443) gibi yerleşimler ÇÇNA evresini temsil etmektedir.